

Mikko Salo

Menee jo liian pitkälle sopimattomuudessa –
Kiista Hämeenlinnan vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakentamisesta
1888–1910

Suomen historian pro gradu -tutkielma

Historian ja etnologian laitos

Jyväskylän yliopisto

Kevät 2020

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta – Faculty Humanistis-yhteiskuntatieteellinen tiedekunta	Laitos – Department Historian ja etnologian laitos
Tekijä – Autho Mikko Salo	
Työn nimi – Title Menee jo liian pitkälle hävyttömyydessä – Kiista Hämeenlinnan vesijohto- ja likaviemäri­laitoksen rakentamisesta 1888–1910	
Oppiaine – Subject Suomen historia	Työn laji – Level Maisterintutkielma
Aika – Month and year Maaliskuu 2020	Sivumäärä – Number of pages 85
<p>Suomen ensimmäinen kunnallinen vesijohtolaitos valmistui Helsinkiin vuonna 1876. Hämeenlinnan kaupungin vesijohto- ja likaviemäri­laitos valmistui marraskuussa 1910. Alle 10 000 asukkaan kaupungeista Hämeenlinnan edelle ehti vain Lahti. Sen sijaan monet Hämeenlinnaa huomattavasti isommat kaupungit saivat vesijohdon paljon myöhemmin. Marraskuussa 1910 valmistunut Hämeenlinnan vesijohto- ja likaviemäri­laitos oli aikanaan hyvin edistyskellinen. Myös viemäri­laitos oli tekniikaltaan kehittynyt, mutta varsinainen vedenpuhdistamo jäi kustannussyistä rakentamatta.</p> <p>Hämeenlinnan kunnallisen vesijohto- ja viemäri­laitoksen syntyprosessissa on erityistä, että 1) se kesti poikkeuksellisen kauan – vesijohtoa alettiin suunnitella jo vuonna 1888, 2) hankkeeseen kohdistunut poliittinen vastustus oli harvinaisen voimakasta ja 3) tahot, jotka 20 vuoden ajan olivat vaatineet vesilaitoksen perustamista, muuttivat yhtäkkiä mielipiteensä täysin vastakkaiseksi, kun perustamispäätös kaupunginvaltuustossa oli tehty keväällä 1908.</p> <p>Luonnonolosuhteet sen enempää kuin tekniikan yleisen kehityksen alkeellisuus tai paikallinen osaamattomuus eivät hidastaneet vesilaitoksen saamista Hämeenlinnaan. Kyse ei myöskään ollut hallinnollisten eikä sosiaalisten rakenteiden kehittymättömyydestä, vaan vesilaitoksen aikaansaamista jarruttivat ennen kaikkea taloudelliset syyt. Kun kunnallisten investointien välillä piti tehdä valintoja, sähkölaitos ajoi vesijohdon edelle.</p> <p>Ennen vuotta 1908 vesilaitos nähtiin Hämeenlinnassa yleishyödyllisenä hankkeena. Tiheä kaupunkirakentaminen, viemäroinnin puute ja kotieläinten pito tonteilla oli saastuttanut pohjavedet ja pilannut kaivot. Myös järvi­vesi kaupungin kohdalla oli saastunut. Kaivovedestä oli myös suoranaista pulaa. Palokunnan sammutus­veden puute oli vakava paloturvallisuus­riski. Esitettiin myös ajatus, että nykyaikainen vesijohtolaitos houkuttelisi kaupunkiin uusia asukkaita ja teollisuutta.</p> <p>Vesijohtohanke muuttui poliittiseksi kiistelyksi vasta keväällä 1908, kun kaupunginvaltuusto oli tehnyt periaatepäätöksen vesilaitoksen rakentamisesta. Hanke nähtiin valtuustoa hallinneen Nuorsuomalaisen puolueen poliittisena projektina, jota vanhasuomalaiset ja sosialistit vastustivat. Poliittinen oppositio kävi julkisessa keskustelussa omien sanomalehtiensä sivuilla raivokkaasti vesilaitoshanketta vastaan. Osa argumenteista oli oikeutettuja, osa suorastaan virheellisiä. Keskustelua hallitsi poliittinen opportunisti. Nuorsuomalaisten valtuustoryhmään kuuluneella kaupunginlääkäri Viktor Mannerilla (1864–1936) oli merkittävä rooli Hämeenlinnan vesilaitoksen syntyprosessissa. Hänen myötäan modernin terveydenhuolto­aatteen ajatukset saapuivat kaupunkiin.</p>	
Asiasanat – Keywords Hämeenlinna, vesijohto, viemäri­laitos, kaupunkihistoria, terveydenhuolto­aate	
Säilytyspaikka – Depository Jyväskylän yliopiston julkaisuarkisto (JYX)	
Muita tietoja – Additional information	

Sisällys

Johdanto	1
1.1 Tutkimuskohde	1
1.2 Aikaisempi tutkimus	2
1.3 Tutkimuskysymykset ja rajaukset	6
1.4 Lähteet, metodit ja teorit	7
1.5 Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1873–1917	12
2 Vesilaitosta aletaan suunnitella	17
2.1 Ensimmäinen ehdotus esitetään vuonna 1888	17
2.2 Sähkölaitos ajaa vesijohdon edelle	19
2.3 Tarpeellinen vai välttämätön?	23
3 Vesilaitos rakennetaan vastustuksesta huolimatta.	29
3.1 Viemärikysymys	29
3.2 Kaupunginvaltuusto päättää rakentaa vesilaitoksen	33
3.3 Vesijohtohankkeesta tulee poliittinen kysymys	38
3.4 Vesilaitos valmistuu: hanat avataan juhlallisesti 23.11.1910	44
3.5 Miksi kaupunginlääkäri Mannerin piti välttämättä saada vesijohto Hämeenlinnaan? ..	51
3.6 Hämeenlinnan edistyksellinen vesilaitos	55
3.7 Romahduttiko vesilaitoshanke Hämeenlinnan kaupungintalouden?	58
4 Johtopäätökset	64
Lähteet ja kirjallisuus	72
Kuvaliitteet	80

1 Johdanto

1.1 Tutkimuskohde

Perehtyessäni Hämeenlinnan 1900-luvun alun paikallishistoriaan minua hämmästytti se, että vesijohtolaitoksen rakentamista vastustettiin yleisesti kaupungissa, ja hanketta ajaneita valtuusmiehiä kutsuttiin pilkallisesti ”pylväsherroiksi”. Kyseenalainen kunnianimi annettiin sen takia, että samaiset valtuusmiehet rakennuttivat Kirkkopuistoon Armas Lindgrenin suunnittelemat pylväskäytävät vuosina 1909–1910. Puhuttiin jopa ”viina- ja kukkaroherrojen” komeilunhalusta.¹

Vielä merkillisemmältä asian sai näyttämään se seikka, ettei muita uuden ajan keksintöjä ja kunnallisia uudistuksia vastustettu kaupungissa lainkaan. Päinvastoin, valtuuston jahkailuun kyllästyneet yksityishenkilöt tekivät monissa asioissa omia aloitteitaan. Sähkövalaistus saatiin Hämeenlinnaan jo vuonna 1899, ja virtaa lamppuihin syötti kunnan oma sähkölaitos.² Puhelinlaitos oli aloittanut toimintansa niinkin varhain kuin vuonna 1883. Ensimmäinen puhelinlinja tosin oli yksityinen – hotelli *Rigasta* kauppias A. Bogdanoffin puotiin – eikä seuraavana vuonna perustettu *Tawastehus Telefonförening* sekään ollut kunnallinen yritys.³ Suuren maailman ihme, rautatie, oli saavuttanut Hämeenlinnan vieläkin aikaisemmin, vuonna 1862. Moderni tekniikka ei siis kaupungissa ollut tuntematonta, eikä Hämeenlinna 1900-luvun alussa mitään periferiaa, vaan Hämeen läänin pääkaupunki, josta oli vain 100 kilometrin suora junamatka Helsinkiin ja Tampereelle. Riihimäen kautta pääsi aina Pietariin asti.

Hämeenlinnassa oli ja on yhä maantieteellisen sijaintinsa vuoksi runsaat pohjavesivarat, eikä 1900-luvun alussa riittävästä ja hyvälaatuisesta pintavedestäkään olisi ollut pulaa. Tämä tiedettiin jo 1880-luvulla. Tarkempi tutustuminen tutkimusaineistoon ja kirjallisuuteen paljasti, että kaupunginvaltuusto olikin herättänyt vesijohtohankkeen toden teolla jo vuonna 1888, mutta Hämeenlinnan kaupungin vesijohtolaitoksen avajaisia päästiin kuitenkin viettämään vasta marraskuussa 1910. Matkan varrella oli tapahtunut paljon, ja osoittautui että ensimmäiset suunnitelmat erosivat tekniikaltaan ja jopa vedenottoaikan sijainnin suhteen hyvin paljon vuonna 1910 toteutetuista ratkaisuista. Ajatus koko kaupungin kattavasta viemäriverkosta oli vuodesta 1889 liitetty yhteen vesijohdon rakentamisen kanssa, ja kunnallinen viemäröinti valmistuikin samoihin aikoihin vesijohtolaitoksen kanssa vuonna 1910.⁴ Yhteen lauseeseen

---

¹ Koskimies 1966, 357s; Kaisla 1972, 14-16.

² Koskimies 1966, 384.

³ Hagman 1900, 188s; Koskimies 1966, 458.

⁴ Koskimies 1966, 374-380; Juuti & Rajala 2011, 52.

kiteytettynä: Tämän tutkimuksen kohde on Hämeenlinnan kaupungin vuonna 1910 valmistunut vesijohto- ja likaviemäri­laitos sekä sen syntyprosessi vuosina 1888–1910.

1.2 Aikaisempi tutkimus

Hämeenlinnan kaupungin vesijohto- ja likaviemäri­laitoksen perustamisen vaiheita on tutkittu verraten paljon. Vuonna 2011 ilmestyi Turun yliopiston Suomen historian dosentin, Petri Juutin ja tekniikan tohtori Riikka Rajalan toimittamana *Hämeenlinnan Seudun Vesi Oy:n* tilaama tutkimus *Vinttikaivosta vesiyhtiöön*. Se on itse asiassa laajennettu Hämeenlinnan kaupungin vesilaitoksen 100-vuotishistoria.⁵ *Hämeenlinnan Seudun Vesi Oy* nimittäin perustettiin vuonna 2001 yhdistämällä Hämeenlinnan ja se lähiseudun kuntien vesilaitokset yhdeksi alueelliseksi vesihuoltolaitokseksi. Hämeenlinnan kaupungin vesilaitos oli niistä vanhin ja myös käyttäjämäärältään suurin.⁶ Juutin ja Rajalan teos on kirjoitettu yhdyskuntasuunnittelun ja kunnallistekniikan kehityksen näkökulmasta, mutta varsinkin vesijohtolaitoksen alkuvaiheita käsittelevässä osassa on vahva kaupunki- ja paikallishistoriallinen ote. Molempien elementtien läsnäolosta kielii kirjoittajien tausta: historian dosentti ja tekniikan tohtori. Yli 230-sivuisen ja upeasti kuvitetun teoksen painopiste on toisen maailmansodan jälkeisessä ajassa, ja Hämeenlinnan ympäristön vesilaitosten historia käsittää liki puolet sivumäärästä. Tältä osin tutkimuksen voisi ajatella edustavan Kanta-Hämeen maakunnan aluehistoriaa⁷. Juuti ja Rajala selvittelevät parinkymmenen sivun verran Hämeenlinnan vesijohto- ja likaviemäri­laitoksen perustamisvaiheiden historiaa 1880-luvulta vuoteen 1910, kuvat ja taustoittavat ”tietonurkat” vievät siitäkin leijonan osan. Myös vuonna 1908 alkanut poliittinen kiista vesilaitoksen tarpeellisuudesta on saanut kirjassa huomiota osakseen. Lähteinä on käytetty Hämeenlinnan kaupunginvaltuuston kokousten pöytäkirjoja ja muita asiaan liittyviä kunnallishallinnon aikalaisdokumentteja sekä paikallisia sanomalehtiä. Myös kaupunginlääkäri Viktor Mannerin aikalaisraportteja on hyödynnetty.⁸

Vinttikaivosta vesiyhtiöön perustuu Hämeenlinnan vesihuollon alkuvaiheita käsittelevältä osaltaan selvästikin Juutin, Rajalan ja Tapio Katkon jo aikaisemmin toimittamaan *Terveiden ja ympäristön tähden. Hämeenlinnan kaupungin vesilaitos 1910–2000* -tilaustutkimukseen. Se eroaa *Hämeenlinnan Seudun Vesi Oy:n* 11 vuotta myöhemmin tilaamasta tutkimuksesta ei

---

⁵ Juuti & Rajala 2011.

⁶ Juuti & Rajala 2011, 17.

⁷ Aluehistorian käsitteestä ks. esim. Lähteenmäki 2009, 7-20.

⁸ Juuti & Rajala 2011, 20-47.

ainoastaan vaatimattomamman ulkoasunsa, vaan myös sen suhteen, että eri artikkelien kirjoittajien nimet on merkitty selkeästi näkyviin.⁹ Petri Juuti on laatinut teokseen kappaleet *Hämeenlinnan vesihuollon varhaisvaiheet, Vesilaitoshanke vastatuulella ja Vesilaitos ja viemärlaitos syntyvät*, kaikkiaan yli 40 tiiviisti kirjoitettua sivua.¹⁰ Lähdepohtaja on sama kuin Juutin ja Rajalan myöhemmässä julkaisussa, mutta koska tekstiä on huomattavasti enemmän, dokumentteja, viittauksia, sitaatteja ja tapahtumia esitellään lukijalle paljon runsaammin kuin myöhemmin ilmestyneessä, koko Hämeenlinnan seudun vesihuollon kattavassa historiategoksessa. Vesijohto- ja likaviemärlaitoksen perustamisvaiheet selvitetään kronologisesti 1880-luvulta sen valmistumiseen asti vuonna 1910. Kaupunginvaltuuston tilaamat kolme eri suunnitelmaa esitellään kattavasti. Niitä laativat lääninagronomi Maximilian Bremer (1889), insinööri Robert Huber (1889) ja insinööri Henrik Lilius (1908), jonka suunnitelma Viipurin kaupungininsinööri Bernhard Gagneurin parantelemana lopulta toteutettiin. Kauppias Fredrik Kiutun vuonna 1890 omatoimisesti laatimaa ehdotustakaan ei unohdeta. Juuti on myös kiinnittänyt huomiota siihen, että 1890-luvulla, kun ”suuret suunnitelmat olivat jäissä”, kaupunginvaltuusto yritti parantaa vesihuoltoa yksinkertaisimmilla keinoilla: pumppu- ja porakaivoilla sekä kunnostamalla vanhoja kaivoja.¹¹ Hän pohtii myös, miksi vesilaitoshanke joutui vastatuuleen 1900-luvun alussa.¹² Tässä tutkimuksessa työnjako näkyy selvästi: Juuti tarkastelee aihettaan sekä kaupunkien yleisen vesihuollon kehityksen että Hämeenlinnan paikallishistorian näkökulmasta, mutta Rajala kirjoittaa enemmänkin teknisistä ratkaisuista.

Ainoa puhtaasti akateeminen esitys Hämeenlinnan vesihuollon alkuvaiheista sisältyy Petri Juutin väitöskirjaan *Kaupunki ja vesi. Tampereen vesihuollon ympäristöhistoria 1835–1921* vuodelta 2001.¹³ Tekijänsä omien sanojen mukaan tutkimus edustaa ”ympäristöhistoriaa, jossa on näkyvissä sektoraalinen lähestymistapa yhdistyneenä holistiseen tavoitteeseen luoda kuva vesikysymyksen synnystä ja ratkaisuista”.¹⁴ Hämeenlinnaa tarkastellaan itse asiassa vain osassa alalukua, joka käsittelee vesiongelman ratkaisua kuudessa Suomen kaupungissa 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa – tosin miltei kymmenen sivun verran. Yhdessä Lahden kanssa Hämeenlinna on päässyt Helsingin, Viipurin, Oulun ja Turun seuraan. Mielenkiintoinen on kysymys, jonka Juuti esittää Hämeenlinna-osion aluksi:

---

⁹ Juuti & Rajala & Katko 2000.

¹⁰ Juuti & Rajala & Katko 2000, 17-59.

¹¹ Juuti 2000a, 28-33.

¹² Juuti 2000b, 34-40.

¹³ Juuti 2001, 155-164.

¹⁴ Juuti 2001, 21.

Hämeenlinnassa vesilaitoksen julkinen vastustus oli poikkeuksellisen kovaa. Olivatko olosuhteet merkittävästi toisenlaiset kuin muualla vai miten tämä vastustus selittyy?¹⁵

Kysymys itse asiassa tarjoaa jo alustavan ratkaisumallinkin: vesijohtolaitokseen kohdistunut vastustus saattoi johtua olosuhteista – esimerkiksi ympäristötekijöistä – mutta siihen oli mahdollisesti muitakin syitä.

Petri Juuti on epäilemättä Suomen vesihuollon historian johtava asiantuntija ja hyvin tuottelias alallaan. Muutamaa vuotta ennen väitöskirjansa ilmestymistä Juuti julkaisi yhdessä Tapio Katkon samaa aihetta koskevan tilaustutkimuksen *Ernomane vesitehras: Tampereen kaupungin vesilaitos 1835–1998*.¹⁶ Hämeenlinnan vesilaitoksen historiaa ei siinä käsitellä. Yhdessä muiden kanssa Juuti on toimittanut Porin¹⁷, Vaasan¹⁸ ja Kajaanin¹⁹ kaupunkien vesijohtolaitosten historian sekä vastaavanlaiset esitykset useammastakin vasta toisen maailmansodan jälkeen perustetusta kunnallisesta vesilaitoksesta²⁰, Riihimäki²¹ mukaan luettuna.

Yrjö Samuel Koskimies (1908–1996) on vuonna 1966 ilmestyneessä teoksessaan *Hämeenlinnan kaupungin historia 1875–1944* käsitellyt kaupungin vesijohto- ja likaviemärlaitoksen syntyvaiheita seitsemän sivun verran. Koskimiehen näkökulma on puhtaasti paikallishistoriallinen, ja hänen yli 650-sivuinen järkäleensä on tyypillinen 1960-luvun kaupungin historia. Se eroaa toki muista lukuisista aikansa paikallishistorioista asiantuntemuksensa ja erityisen laajan lähdepohjansa vuoksi. Teoksessa on toki kronikkamaisia piirteitä, mutta siitä paistaa kautta linjan akateeminen asiantuntemus ja kyky sitoa paikallishistoria koko suomalaisen yhteiskunnan kehitykseen. Tarkastelutapa ei tosin läheskään aina ole täysin objektiivinen: sanomalehti *Hämättären* kirjoittelu saa muita enemmän ymmärrystä osakseen, ja 1900-luvun alun kunnallispolitiikan sankariksi nousee kaupunginlääkäri Viktor Manner, joka esitetään jonkinlaisena ”edistyksen” tuojana kaupunkiin. Tähän kriittisen lukijan on tietysti kiinnitettävä huomiota.²²

Miten oma tutkimukseni eroaa edellisistä? Hämeenlinnan vesijohto- ja viemärlaitoksen syntyprosessia vuosina 1888–1910 on tähän asti lähestytty vain osana isompaa kokonaisuutta,

---

¹⁵ Juuti 2001, 155.

¹⁶ Juuti & Katko 1998.

¹⁷ Juuti & Katko & Louekari & Rajala 2010.

¹⁸ Juuti & Katko & Nygård 2006.

¹⁹ Juuti & Rajala & Katko 2001.

²⁰ Ärkäs & Juuti & Katko 2003; Juuti & Rajala 2007a; Juuti & Rajala 2007b; Juuti & Rajala 2013; Juuti & Rajala 2014.

²¹ Juuti 2010.

²² Koskimies 1966, 374–380.

ei varsinaisesti tarkastelun polttopisteessä. Siksi aihetta on aikaisemmissa esityksissä käsitelty varsin suppeasti, myös sivumääräisesti mitattuna. Annetut vastaukset ovat usein niin yleisellä tasolla, että ne itsessään herättävät lisäkysymyksiä.

Olen pyrkinyt syventämään paikallishistoriallista otetta ja keskittymään nimenomaan siihen. Tärkeiksi elementeiksi nousevat paikallisyhteisö, sen poliittiset ja sosiaaliryhmien väliset suhteet sekä kunnallispoliittinen päätöksenteko. Tähän liittyen olen korostanut aikaisempaa tutkimusta enemmän yksittäisten toimijoiden – jollaisiksi aivan tietoisesti ymmärrän vain inhimilliset, omalla tahdolla ja moraalilla varustetut subjektit – merkitystä vesijohtolaitoksen syntyprosessissa. Tämä saattaa näyttäytyä myös eräänlaisena negaationa: narratiivissa käy ilmi, että joskus ulkoiset seikat, kuten esimerkiksi hallinnolliset ja poliittiset rakenteet ovat vaikeuttaneet tai kokonaan estäneet inhimillisten tahto-subjektien toimintaa. Toisekseen kokonaisuus on enemmän kuin osiensa summa. Omassa työssäni olen ikään kuin koonnut langat yhteen ja pyrkinyt muodostamaan lähteiden avulla ja aiempaa tutkimusta hyväksi käyttäen kokonaiskuvan tarkasteltavasta ilmiöstä.

Mitä lähteitä taustoittavaan ja tulkitsevaan tutkimuskirjallisuuteen tulee, olen kaupunkien kunnallishallinnon rakenteita selvittäessäni tukeutunut etupäässä vuonna 1983 ilmestyneen *Suomen kaupunkilaitoksen historian* toisen osan artikkeleihin (1870-luvulta autonomian ajan loppuun). Sarjan päätoimittaja on professori Päiviö Tommila, ja käyttämäni artikkelit ovat Jorma Kallenaution ja Jussi Kuusanmäen kirjoittamia. Niin ikään suureksi hyödyksi on ollut Kuusanmäen kirjoittama osio teoksessa *Helsingin kaupunginvaltuuston historia* vuodelta 1987, jossa hän seikkaperäisesti esimerkkejä käyttäen selvittelee vuoden 1873 kunnallislain käytäntöjä. Liittäessäni kunnallishallinnon ja paikallisen kehityksen koko Suomen suuriruhtinaskunnan viitekehykseen, olen käyttänyt Weilin & Göösin 1980-luvulla kustantamaa kahdeksanosaista *Suomen historia* -teossarjaa. Se on niin sanotulle ”suurelle yleisölle” suunnattu, mutta sarjan toimitusneuvoston puheenjohtajana toimi aikanaan professori Yrjö Blomstedt, ja viitattujen artikkelien kirjoittajat ovat arvostettuja akateemisia tutkijoita, kuten esimerkiksi Osmo Apunen, Aimo Halila ja Seikko Eskola. Kansainvälisen hygieni- ja terveydenhoitoliikkeen ajatusten sekä käytäntöjen leviämistä Suomeen olen selvittänyt professori Marjatta Hietalan artikkelien valossa. Ne on julkaistu 1990-luvun alussa kolmiosaisessa tutkimuksessa *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917*. Hietala on kansainvälisestäikin tunnettu historioitsija, joka on keskittynyt etenkin aate- ja kaupunkihistoriaan sekä innovaatioiden historiaan. *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta* -tutkimuksen ensimmäisessä osassa hän on tarkastellut laajemminkin

innovaatioiden leviämistä kaupunki-infrassa 1800-luvun lopulta 1900-luvun alkuun. Hietalan mukaan aiemmassa tutkimuksessa on keskitytty liian yksipuolisesti vain lopputulokseen ja unohdettu kysymys, miten tähän on tultu. Hän paneutuu kysymykseen, miten ja miksi tietyt uudistukset kaupungeissa toteutettiin. Päättelyketju toimii myös toisinpäin: Hietala näkee innovaatiot yhteiskunnallisen uudistumisen vauhdittajina. Oman tutkimukseni tavoin myös hän korostaa yksittäisen toimijan merkitystä kehityskulussa.²³ Samaisessa sarjassa ilmestyi myös Kuusanmäen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun suomalaista sosiaalipolitiikkaa ja kaupunkisuunnittelua käsitellyt tutkimus, johon niin ikään olen viitannut. 1800-luvun lopulla syntyneen hygieni- ja terveydenhoitoliikkeen suomalaiseen historiaan kuuluu kiinteästi *Duodecim*-seura, jonka työssäni esittelen etupäässä 1980-luvun alussa ilmestyneen tilaushistorian avulla. Sen artikkelien kirjoittajiin kuuluu niin ikään tunnettuja tutkijoita, kuten professori Matti Klinge ja lääketieteen alalla tunnettu tutkija, lääkintöneuvos Sakari Härö. Pohtiessani paikallis- ja mikrohistorian olemusta olen viitannut Matti Peltosen ja Risto Alapuron monografioihin ja artikkeleihin.

1.3 Tutkimuskysymykset ja rajaukset

Tutkimuksen pääkysymys on kaksiosainen: a) Miksi Hämeenlinnan kaupungin vesijohtolaitoksen perustamisprosessi kesti niin kauan – 22 vuotta? ja b) Miksi vesijohtolaitoksen rakentamista vuonna 1908 alettiin kaupungissa niin kiivaasti vastustaa? Koska vesijohtolaitoksen rakennussuunnitelmiin miltei alusta asti kuului myös kunnallisen likaviemärlaitoksen perustaminen, ei sovi unohtaa kysymystä, miten jätevesiongelman Hämeenlinnassa suhtauduttiin. Miksi nämä kaksi kunnallista hanketta kulkivat käsi kädessä? Jotta pääkysymyksiin olisi mahdollista vastata, on myös selvitettävä, millainen kunnallishallinnollinen prosessi vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakentamispäätös oli. Sen toteuttaminen oli myös kunnallistaloudellinen suurinvestointi. Siksi on tähdellistä tarkastella Hämeenlinnan kaupungin taloudellista tilaa – kaupunkikunnan tuloja, menoja, varallisuutta, velkoja – 1900-luvun taitteen molemmin puolin. Näistä vesijohtolaitoksen rakentamisprosessiin vaikuttaneista seikoista – kunnallishallinnosta ja kunnallistaloudesta – nousee pääkysymysten rinnalle kaksi muuta: Miten kunnallishallinnon rakenteet vaikuttivat

---

²³ Hietala 1992, 11-24. Pöyhösen sanoin Hietalan „laajoissa eurooppalaista kaupunkikehitystä koskevissa töissä on kyse itse asiassa kaupunkien modernisaatiosta, uudenaikaisten (nykyaikaisten) kaupunkien syntyprosessin analysoinnista“. Pöyhönen 1992, 187.

vesijohto- ja likaviemärlaitoksen syntyprosessiin Hämeenlinnassa vuosina 1888–1910? Minkälaiset taloudelliset edellytykset Hämeenlinnalla oli ryhtyä moiseen hankkeeseen?

On myös selvitettävä, millaisia olivat erilaiset suunnitelmat, joita liki neljännesvuosisadan kuluessa ehdittiin tehdä ja miten ne erosivat toisistaan. Miksi varhaiset suunnitelmat hylättiin? Millainen vuonna 1910 valmistunut vesilaitos oli?

Kysymykseen, miksi vesijohtolaitosta Hämeenlinnassa vastustettiin, liittyy luonnollisesti myös kysymys, ketkä sitä vastustivat. Omaksi sivujuonteekseen nousee kysymys kaupunginlääkäri Viktor Mannerin roolista vesijohtolaitoskiistassa. Miksi hän runnoi rakennuspäätöksen läpi kaupunginvaltuustossa? Mitkä olivat hänen motiivinsa?

Ajallinen rajaus on varsin helppo ja luonnollinen; tutkimus kattaa vuodet 1888–1910, koska vesijohtohanketta alettiin virallisesti suunnitella Hämeenlinnan kaupunginvaltuustossa vuonna 1888, ja vesijohtolaitoksen vihkiäisjuhlia vietettiin 23.11.1910. Alueellisesti tutkimus käsittää Hämeenlinnan kaupungin, sekä territorionaalisesti että hallinnollisesti²⁴.

1.4 Lähteet, metodit ja teoriat

Tutkimukseni tärkeimpiä lähteitä ovat Hämeenlinnan kaupungin painetut kunnalliskertomukset, paikalliset sanomalehdet, kaupunginlääkäri Viktor Mannerin vuonna 1910 toimittama raportti juuri valmistuneesta vesijohto- ja likaviemärlaitoksesta²⁵ sekä hänen jo aikaisemmin laatimansa kaupungin terveydellisiä oloja koskevat tutkimukset²⁶. Tähdellisiä ovat myös kaupunginvaltuuston kokousten pöytäkirjat. Lähteiden joukkoon voi lukea niin ikään Väinö Voionmaan (1869–1947) teoksen *Tampereen kaupungin historia III osa*²⁷, koska se ilmestyi jo vuonna 1910 ja on oman aiheeni osalta aikalaistutkimusta.

Hämeenlinnan kaupunginvaltuuston pöytäkirjat olen lukenut tutkimusta varten systemaattisesti vuosilta 1906–1910, sitä edeltävältä ajalta tarpeellisin kohdin. Pöytäkirjat on kirjoitettu valtuuston ensimmäisestä kokouksesta asti melkein kokonaan suomeksi ja hyvällä, helposti luettavalla käsialalla. Niitä säilytetään Hämeenlinnan kaupunginarkistossa. Tutkittavana ajanjaksona 1888–1910 ei vielä ollut tapana läheskään aina merkitä pöytäkirjoihin käsiteltävien

---

²⁴ Termin „alue“ voi määritellä monin eri tavoin. Ks. esim. Mikkeli 2009, 26s.

²⁵ Manner 1910.

²⁶ Manner 1902; Manner 1908; Manner 1909.

²⁷ Voionmaa 1910.

asioiden tiimoilta käytyä keskustelua. Senpä vuoksi ne ovat useinkin varsin pelkistettyä luettavaa.

Kaupunginvaltuuston tekemät päätökset sekä rahatoimikamarin raportit ja maistraatin toimenpiteet kuin myös erilaisten toimikuntien esitykset ja aikaansaannokset on Hämeenlinnassa vuodesta 1905 alkaen koottu painetuiksi kunnalliskertomuksiksi. Vuosien 1905–1910 kunnalliskertomukset on koottu kolmeen eri niteeseen siten, että vuoden 1905 kertomus on omana niteenään, samoin vuodet 1906–1908 ja 1909–1910.²⁸ Jo vuonna 1900 ilmestyi kaupunginvaltuuston toimeksiannosta Tyko Hagmanin toimittama *Kunnallis-historiallinen Kertomus Hämeenlinnan Kaupungista*, joka sisältää supistetussa muodossa edellä mainittuja tietoja vuosilta 1898 ja 1899 – joiltain osin jopa 1870- ja 1880-luvulta.²⁹ Sekä viralliset kunnalliskertomukset että Hagmanin kunnalliskalenteri, kuten hän itse työtään nimittää, ovat painettuja aikalaislähteitä.

Paikallisissa sanomalehdissä uutisoitiin kaupunginvaltuuston tekemistä päätöksistä säännöllisesti. Myös kaupungin vuosittaiset talousarviot julkaistiin niissä, ensin *Hämäläisessä* ja sittemmin myös *Hämeen Sanomissa*. Tavasta luovuttiin tammikuussa 1907, koska lehdet alkoivat vaatia ilmoitusmaksua.³⁰ Lehdissä julkaistiin myös otteita valtuuston kokouksissa käydystä keskustelusta, ja esimerkiksi vesijohto- ja likaviemärlaitosta suunnittelevan toimikunnan viralliset esitykset julkaistiin lehdissä, samoin jo 1800-luvulla hankkeeseen liittyneet suunnitelmat ja aloitteet. Tämä uutisointi oli yleensä neutraalia ja raportoivaa. Omissa kirjoituksissaan lehdet sen sijaan käsittelivät vesijohto- ja likaviemärikysymystä poliittisen linjansa mukaisesti. Pakinoitsijat kirjoittivat aiheesta hyvinkin värikkäästi ja provosoivasti. Heitä oli käsiteltävänä aikakautena kaksi: *Hämeen Sanomien* ”Tiitus” ja *Hämättären* ”Turo”.

Hämeenlinnassa ilmestyi vuodesta 1906 aina vuoteen 1944 saakka kolme sanomalehteä. Ne kaikki olivat poliittisesti sitoutuneita. Perinteiltään vanhin oli *Hämetär*, joka itse asiassa perustettiin jo vuonna 1858 *Hämäläinen*-nimisenä, mutta jonka venäläiset viranomaiset olivat vuonna 1901 poliittisista syistä lakkauttaneet. Uudesti synnytetty lehti alkoi ilmestyä uudella feminiinisellä nimellään *Hämetär* vuonna 1903 ja edusti nuorsuomalaista aatetta. Vuonna 1878

---

²⁸ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1905; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910.

²⁹ Hagman 1900. Helsingissä kaupungin kunnallishallinnon ensimmäinen vuosikirja ilmestyi vuonna 1888, ja *Helsingin kaupungin tilastollinen vuosikirja* alkoi ilmestyä 1907. Hämeenlinna ei siis ollut tässä asiassa kehityksestä jäljessä. Kolbe 2009, 108s.

³⁰ Valt. pk 11.1.1907, 5 §.

perustettu *Hämeen Sanomat* oli sekä *Hämäläisen* että *Hämettären* kilpailija.³¹ Koskimiehen mukaan *Hämeen Sanomat* oli perustamisestaan asti ”jyrkän fennomaaninen” – toisin kuin *Hämäläinen*. Kuvaavaa onkin, että vuonna 1880 osakeyhtiöksi muuttuneen *Hämeen Sanomien* omistajiin kuului suomettarelaiten aatteellinen johtaja, vapaaherra Yrjö Koskinen. Virallisestikin Suomalaisen puolueen äänenkannattaja siitä tuli vuonna 1907. *Hämeen Sanomien* levikki ylitti *Hämäläisen* jo vuonna 1900, ja siitä asti se on ollut kaupungin sekä ympäröivän maaseudun ehdoton ykköslehti.³² Nämä kaksi porvarillista lehteä – nuorsuomalaisten *Hämetär* ja vanhasuomalaisten *Hämeen Sanomat* – saivat vuonna 1906 haastajakseen sosialistisen työväenliikkeen äänenkannattajan *Hämeen Voiman*. Kaupungin porvarilehdistä se erosi myös omistussuhteittensa puolesta: *Hämeen Voiman* omisti osuuskunta, jossa jokaisella osakkaalla oli yksi ääni, ja johon saattoi kuulua myös juridisia henkilöitä kuten yhdistyksiä. *Hämettären* ja *Hämeen Sanomien* takana sen sijaan oli osakeyhtiö, jonka osakkaat olivat lehtien poliittisiin taustavaikuttajiin eli puolueisiin sitoutuneita ihmisiä. Mielenkiintoisena yksityiskohtana mainittakoon, että vuonna 1906 Suomen Sosialidemokraattisen Puolueen tekemän päätöksen mukaan sen jäsenet eivät saaneet toimia porvarillisten lehtien toimittajina, mutta sosialistisen *Hämeen Voiman* osuuskuntaan ja taustavaikuttajiin sitä vastoin kuului myös porvarillisia, vanhasuomalaisia osakkaita, esimerkiksi kirjankustantaja Arvi A. Karisto. Samanaikaisesti hän kuului sekä *Hämeen Sanomien* että *Hämeen Voiman* johtokuntaan.³³

Luonnehtisin käyttämäni tutkimusmetodia alun perin kirjallisuuden tutkimuksesta lainatulla termillä lähiluku.³⁴ Yrjö Hosiaisuus on määritelty lähiluvun seuraavasti:

---

³¹ Havumäki 1953, 39, 121-123; Koskimies 1966, 512-514; Nygård 1987, 78; Ekman-Salokangas et alia 1988, 160, 166s. *Hämeen Sanomien* näytenumero ilmestyi joulukuussa 1878, ja säännöllisesti se alkoi ilmestyä seuraavana vuonna. Se on vanhin suomalainen, yhä samalla nimellä ilmestynyt sanomalehti. Ekman-Salokangas et alia 1988, 160.

³² Havumäki 1953, 174; Koskimies 1966, 512; Nygård 1987, 57, 60; Niemi 2003, 25, 73s. Vaikka *Hämeen Sanomat* vuonna 1905 oli Suomalaisen puolueen kolmanneksi suurin lehti heti *Uuden Suomettaren* ja *Aamulehden* jälkeen, ei sen painos ollut suuren suuri: esim. 5.6.1905 8 200 kpl. Niemi 2003, 73.

³³ Koskimies 1966, 514; Salokangas 1982, 176s; Ekman-Salokangas et alia 1988, 153s; Niemi 2000, 8. *Hämeen Voiman* omisti osuuskunta *Osuuskunta Hämeen Voima*, joka teki vuonna 1918 konkurssin. Tosin lehti oli poliittisista syistä lopetettu jo heti sisällissodan jälkeen. Vuonna 1919 perustettu *Hämeen Kansa* jatkoi lehden perinteitä vuoteen 2000, jolloin se lopetti ilmestymisensä. *Hämettären* taru päättyi 1919, kun Nuorsuomalainen Puolue yhdistyi Kokoomukseen. Sen tilalla jatkoi Edistyspuolueen äänenkannattaja *Häme* aina vuoteen 1944 asti. Koskimies 1966, 513s; Nygård 1987, 23-42; Ekman-Salokangas et alia 1988, 153s. Koskimies tosin kirjoittaa, että *Häme* olisi lakannut ilmestymästä jo vuonna 1938, mutta jo vilkaisu lehden vuosikertoihin osoittaa, että kyseessä on virhe.

³⁴ Pöysä 2015, 26-28.

Analyysitekniikka, jossa teosta eritellään järjestelmällisesti ja yksityiskohtaisesti; tarkka luku. Luennassa kiinnitetään erityisesti huomiota tekstin mahdolliseen monimerkityksisyyteen, ironisuuteen, paradoksisuuteen ja kerrostuneisuuteen.³⁵

Määritelmän mukaan jo lähiluvun omaan olemukseen kuuluu kriittisyys: olen lukenut lähteitä systemaattisesti ja tarkasti etsien niistä kirjoittajien subjektiivisia painotuksia ja värityksiä. Lähiluku on luonteeltaan kvalitatiivinen tutkimusmetodi, joka suorastaan edellyttää narratiivin käyttöä. Aktiivisen toimijan lisäksi tärkeiksi elementeiksi nousevat myös kohde ja toimintaa sivusta seuraavat todistajat.³⁶

Vaikkei työni edusta sanomalehtitutkimusta sanan varsinaisessa merkityksessä, olen hyödyntänyt sen käyttämiä metodeja. Olen ottanut huomioon sanomalehtien aatteellisen taustan ja niiden sitoutumisen asteen poliittiseen taustajärjestönsä. Olen myös analysoinut sanomalehtikirjoitusten lajia: onko kysymys pääkirjoituksesta, pakinasta vaiko kaupunginvaltuuston itsensä lehdessä julkaisemasta ja vieläpä maksamasta ilmoituksesta. Kirjoituksen laji on luonnollisesti vaikuttanut käytettyyn kieleen ja tyyliin. Samoin jonkin asian käsitteleminen pääkirjoituksessa on ollut merkki sen tähdellisyydestä lehdelle ja sen aatteelliselle taustajärjestölle – tässä tapauksessa kunnallispolitiikan tasolla.³⁷

Historiankirjoituksen laji, jota tutkimukseni edustaa, on paikallishistoria. Paikallishistorian käsite on monimuotoistunut 1980-luvun puolivälin jälkeen; se on nykyään paljon muutakin kuin vain maalaispitäjien historiaa, kuten professori Matti Peltonen on todennut.³⁸ Hänen mukaansa myös mikrohistoria on tuonut paikallisuuden tutkimiseen uusia aspekteja. Toisaalta paikallisuus itsessään on hänen mukaansa elementti, joka mikrohistoriaan kuuluu.³⁹

Tarkastelemani paikallisyhteisö on helppo määritellä. Se tarkoittaa selvästi rajattua maantieteellistä ja hallinnollista aluetta: Hämeenlinnan kaupunkia. Hämeenlinna muodosti oman, ympäröivästä maaseudusta selvästi eroavan paikallisyhteisönsä ei vähiten sen vuoksi, että tarkasteltavana ajanjaksona kaupunkikunta oli oma kuntamuotonsa. Se erosi hallinnollisesti ja juridisesti maalaiskunnista.⁴⁰ Mutta fokuksessa ei ole vain yksi kasvoton Suomen

---

³⁵ Hosiainluoma 2003, 542.

³⁶ Pöysä 2015, 129-138.

³⁷ Lehdistö tutkimuksen metodeista yleisesti ks. esim. Tommila 1988, 10-12, 17s.

³⁸ Peltonen 2010, 129, 132s. Peltonen pitää *Historiallisen Yhdistyksen* vuonna 1986 järjestämää paikallishistoriallista seminaaria *Paikallinen historiassa ja paikallishistoria* käännteentekevänä. Sen alustukset julkaistiin vuonna 1988 *”Yhteiskuntahistorian vuosikirja”* -nimisen julkaisun toisessa osassa. Peltonen 2010, 132s. Paikallishistorian käsitteen laajentumisesta ja syvenemisestä ks. myös Alapuro 2010, 150s.

³⁹ Peltonen 2010, 137-140. Mikrohistoriasta ks. esim. Ollila 1995, 7-14 tai Peltonen 1999.

⁴⁰ Tämän seikan merkityksestä kaupunkihistorian tutkimukselle nimen omaan Suomessa ks. esim. Vahtikari & Hannikainen & Nyström 2019, 136.

suuriruhtinaskunnan kaupunkikunta, vaan tietty kaupunkiyhteisö: Hämeenlinna, jonka erityispiirteet tutkimuksessa pyrin osoittamaan. Myös tarkasteltava ilmiö, vesijohtolaitoksen rakentaminen ja sen muuttuminen poliittiseksi kiistaksi, esitetään paikallisten tapahtumaketjujen sarjana. Paikallisten toimijoiden, hämeenlinalaisten, merkitystä tässä paikallisessa prosessissa korostetaan. Paikallistuntemus saa työssäni tärkeän roolin. Sekin on eräs paikallishistorian elementti.⁴¹

Kaupunkihistorian voi ymmärtää eräänä paikallishistorian alalajina. Toki se voi olla myös oma historiankirjoituksen lajinsa. Tällöin keskitytään urbanisaation tarkasteluun yleisellä tasolla ja suoritetaan vertailevaa tutkimusta, joka voi olla luonteeltaan jopa maailmanlaajuisia. Laura Kolben mukaan kaupunkihistorian tieteellistymisprosessi alkoi Suomessa jo 1800-luvun lopulla, vaikkakin varsinainen suuri läpimurto ajoittuu 1920- ja 1930-luvuille.⁴² Kunnallistekniikan käyttöönotto itsessään kuuluu urbanisaatioprosessiin. Juutin mukaan vesihuolto on jopa kaupungistumisen elinehto ja ongelma.⁴³ Tarkoitukseni ei kuitenkaan ole ollut harjoittaa vertailevaa kaupunkitutkimusta eikä edes pureutua urbaaneihin rakenteisiin *in se*, vaan tutkia tiettyä Hämeenlinnan kaupungin historiaan kuuluvaa ilmiötä urbaanin paikallisyhteisön näkökulmasta.

Petri Juuti on vuonna 2001 julkaistussa väitöskirjassaan *Kaupunki ja vesi* kehittänyt kolme huomionarvoista luokittelua; nimittäin vesihuoltojärjestelmien luokituksen, vesihuollon aikakausiluokituksen ja Tampereen kaupungin ekohistoriallisten vaiheiden luokituksen.⁴⁴

Vesihuoltojärjestelmät Juuti jakaa karkeasti kolmeen: 1) Ämpärijärjestelmät, 2) Protojärjestelmät ja 3) Modernit järjestelmät. Tämän jaottelun perusteella on mahdollista arvioida Hämeenlinnan vuonna 1910 valmistunutta vesijohto- ja likaviemärlaitosta sekä vertailla sitä muihin Suomen ja jopa ulkomaisien kaupunkien vastaaviin. Ämpärijärjestelmään kuuluu oleellisesti erilaisten luonnonvesien käyttö usein juuri ämpäriä tai muuta vastaavaa astiaa hyväksikäyttäen. Jätevedet vastaavasti kannetaan ämpärillä luontoäidin helmaan. Protojärjestelmä edellyttää kehittyneitä sosiaalisia rakenteita ja sitä, että päättäjillä on poliittista kykyä sekä teknis-luonnontieteellisiä valmiuksia ratkaista vesihuoltokysymys. Heillä on myös oltava vakaumus siitä, että yhteisön – esimerkiksi kunnan – on huolehdittava raikas- ja likavesihuollosta. Protojärjestelmälle on tyypillistä veden omalla paineella toimiva vesijohto,

---

⁴¹ Ahtiainen & Tervonen 2010, 29; Alapuro 2010, 158-160; Peltonen 2010, 138s.

⁴² Kolbe 2009, 93; Vahtikari & Hannikainen & Nyström 2019, 133-136. On mielenkiintoista havaita, että Kolbe käyttää monessa kohtaa artikkeliaan termejä „paikallishistoria“ ja „kaupunkihistoria“ synonyymeinä.

⁴³ Juuti 2001, 10; Kolbe 2009, 91s; Nyström 2009, 292.

⁴⁴ Juuti 2001, 16.

jota pitkin kuluttajille toimitetaan raakavettä suoraan vedenotto paikalta tai korkeintaan mekaanisen hidassuodatuksen läpi. Jätevedet puolestaan johdetaan viemäriputkessa puhdistamattomina vesistöön tai vaikkapa suohon. Modernit järjestelmät poikkeavat hyvin paljon edellisistä. Moderneille on keskeistä pohjaveden käyttö tai raakaveden perusteellinen puhdistus. Muita tunnusmerkkejä ovat vesijohdon korkeapaineistus, vesisäiliöt ja vesimittareihin perustuva laskutus. Niin ikään jätevedet puhdistetaan.⁴⁵ Juutin mukaan Hämeenlinnan vuonna 1910 valmistunut vesilaitos kuului modernin kategoriaan, mutta viemärlaitos vielä protojärjestelmän piiriin.⁴⁶

Juuti toteaa, että Tampereen raikasvesihuollon ja viemäroinnin historia on kuin koko Suomen vesihuollon kehitys pienoiskoossa. Hänen mukaansa koko ”kaupungistumisen onnistuminen” liittyy läheisesti vesihuollon ratkaisujen onnistumiseen.⁴⁷

1.5 Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1873–1917

Vesijohto- ja viemärlaitoksen perustaminen Hämeenlinnaan oli kunnallishallinnollinen prosessi. Sen ymmärtämisen kannalta on välttämätöntä selvittää kunnallishallinnon rakenteita ja toimintatapoja tarkasteltavana ajanjaksona.

Joulukuussa 1873 annettu *Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus kunnallishallituksesta kaupungeissa* uudisti kaupunkien hallinnon täydellisesti ja oli tietyin muutoksin virallisesti voimassa vuoteen 1917 saakka.⁴⁸ Kaupunkien yleinen toimiala oli asetuksessa niin väljästi määritelty, että ne saattoivat halutessaan ottaa hoitaakseen melkein mitä tahansa tehtäviä. Sellaisia olivat esimerkiksi kunnallistekniikan ja liikenteen alaan kuuluvat hankkeet kuten vesi-, viemäri-, sähkö- ja kaasulaitokset. Toisaalta tietyt päätökset oli asetuksen mukaan alistettava valtionhallinnon – kuvernöörin tai senaatin talousosaston – vahvistettaviksi.⁴⁹

Vuoden 1873 Keisarillisen Asetuksen mukaan:

Kaupunkikunnan päätöswaltaa käyttävät kunnan siihen oikeutetut jäsenet joko raastuwankokouksessa taikka walittuin kaupungin-valtuusmiesten kautta. Toimeenpaneminen ja hallinto on, Maistraatin

---

⁴⁵ Juuti 2001, 21s, 24. Juuti toteaa, että nimeksi sopisi myös „astiajärjestelmä“, mutta koska kyseinen astia Suomessa on useimmiten juuri ämpäri, päätyi hän „ämpärijärjestelmään“. Juuti 2001, 22.

⁴⁶ Juuti 2001, 164.

⁴⁷ Juuti 2001, 16.

⁴⁸ KKunA 1873, 1 §; Kuusanmäki 1983, 52s; Halila 1987, 267s.

⁴⁹ KKunA 1873, 74 §, 75 §, 76 §; Kuusanmäki 1983, 56.

walwonnalla, rahatoimikamarin ja niiden erinäisten lautakuntain, hallitusten tai henkilöin huomassa, jotka raastuvankokous taikka kaupungin-waltuusmiehet sitä tarkoitusta warten walitsewat.⁵⁰

Raastuvankokous siis walitsi kaupunginwaltuuston, joka oli kaupungin ylin päättävä elin. Vuoden 1873 asetus rajoitti kuitenkin waltuustojen päätösvaltaa kahdella määräyksellä⁵¹:

1) Tärkeimmissä taloudellisissa ratkaisuisa päätökset oli vielä alistettava niin sanotuille lisätyille waltuusmiehille, jotka raastuvankokous walitsi.

2) Tietyt päätökset oli alistettava waltionhallinnon hyväksyttäviksi. Käytännössä tämä tarkoitti kuvernööriä tai senaatin talousosastoa.

Kaupunginwaltuusmiehet walittiin kolmeksi vuodeksi kerrallaan, ja waalikelpoisia olivat vain 25 vuotta täyttäneet miehet, joilla oli äänioikeus raastuvankokouksessa. Joka wuosi 1/3 waltuustosta oli erowuorossa. Erowuorokäytäntöä perusteltiin sillä, että se olisi tasoittanut koko waltuuston kerralla waihtamisesta seuranneet liian jyrkät muutokset hallinnossa. Sen myös katsottiin joustavasti heijastawan äänestäjäkunnan mielipiteiden muutosta.⁵²

Kaupunginwaltuuston päätösten toimeenpano kuului sen itsensä walitsemille ja sen alaisille lautakunnille. Hämeenlinnan kaupunginwaltuustolla oli apunaan pysyvä, yleinen valmisteluvaliokunta, jonka tehtävänä oli nimensä mukaisesti valmistella waltuuston päätettäviksi tulewia asioita ja antaa niistä lausuntoja.⁵³ Tärkein lautakunnista oli kuitenkin lakisääteinen rahatoimikamari. Sen tehtäwiin kuului hoitaa kaupungin kiinteää omaisuutta ja raha-asioita.⁵⁴

Kaupunginhallitusta tai kaupunginjohtajaa vuoden 1873 Keisarillinen Asetus ei tuntenut, mutta ”kaupungin hallituksena” toimi maistraatti. Sen tehtävänä oli walwoa, että raastuvankokouksen ja waltuuston päätökset pantiin toimeen ja että ne olivat lainmukaisia. Myös kaikki raastuvankokouksessa päätettävät asiat tuli nimenomaan maistraatin valmistella. Yksittäisten waltuusmiesten tekemien aloitteiden valmistelu kuului rahatoimikamarille, jollekin muulle lautakunnalle tai erityisesti tehtävään asetetulle waliokunnalle. Maistraatilla itsellään oli oikeus tehdä ehdotuksia waltuustolle. Rahatoimikamarin antamien tietojen mukaan maistraatti laati kaupungin tulo- ja menoarwion, joka waltuuston tuli hyväksyä.⁵⁵ Vuoden 1873 kunnallislain

---

⁵⁰ KKunA 1873, 4 §.

⁵¹ KKunA 1873, 74 §, 76 §; Kuusanmäki 1983, 56s.

⁵² KKunA 1873, 21 §, 28 §, 31 §; Kuusanmäki 1983, 57; Kuusanmäki 1987, 50.

⁵³ Koskimies 1966, 88; Kuusanmäki 1983, 109s.

⁵⁴ KKunA 1873, 51 §, 52 §.

⁵⁵ KKunA 1873, 18 §, 38 §, 46 §, 47 §, 48 §; Kuusanmäki 1983, 57.

puutteisiin kuului kuitenkin se, ettei yhtenäistä kunnallista keskushallitusta ollut. Jossain määrin valmisteluvaliokunnan ja rahatoimikamarin tehtävät ja rooli siirtyivät myöhemmässä kunnallislainsäädännössä kaupunginhallituksille.⁵⁶

Kaupunginvaltuuston vaalitivasta vuoden 1873 asetus ei antanut mitään selviä ohjeita, mutta yleensä – niin myös Hämeenlinnassa – äänestettiin ”listoilta” ja nimenomaan ”pitkiltä listoilta” yksinkertaisella enemmistöperiaatteella. Se tarkoitti, että jokainen äänioikeutettu jätti vaalitoimituksessa uurnaan listan, johon oli kirjoitettu niin monta nimeä kuin valtuustoon valittiin jäseniä. Kukin listan ehdokas sai niin monta ääntä kuin valitsijalla oli käytössään: verotettavan varallisuuden mukaan äänimäärä saattoi vaihdella yhdestä 25:een. Vaikka eri puolueet ja ryhmittymät julkaisivatkin omia listojaan, mitään velvoittavia, virallisia listoja ei ollut; jokainen äänioikeutettu saattoi niin halutessaan äänestää itse laatimallaan listalla. Yksi ehdokas saattoi olla edustettuna usealla eri listalla, jopa sosialisti porvarien listalla tai päinvastoin. Puolueet ja muut valitsijayhdistykset saattoivat toki julkaista myös ”puhtaita listoja”, joilla oli yksinomaan niiden omia ehdokkaita. Käytännössä listat olivat kuitenkin useimmiten ”sekalistoja”, ja joskus jonkun ehdokkaan nimi oli jopa lupaa kysymättä joutunut poliittisen vastustajan listoille. Esimerkiksi vanhasuomalaisiin (sittemmin Kokoomukseen) lukeutunut, jopa työväenhenkinenkin kirjankustantaja Arvi A. Karisto tuli suureksi mielipahakseen valituksi ”kagalin” eli perustuslaillisten vastarintamiesten listalta Hämeenlinnan kaupunginvaltuustoon vuonna 1910.⁵⁷ Kaikki tämä tietysti merkitsee myös sitä, että joskus on vaikea saada selvyyttä kaupunginvaltuuston jäsenten puoluekannasta tai poliittisesta suuntautuneisuudesta. Minkäänlaista suhteellista vaalitapaa – joka olisi turvannut myös vähemmistölle vaikutusvaltaa – järjestelmä ei tuntenut.⁵⁸

Valtuuston työskentelylle ei ollut täsmällisiä, lain määrittämiä muotoja. Ne vaihtelivat eri kaupungeissa melkoisesti.⁵⁹ Arvi A. Karisto, joka oli 44 vuotta (1910–1953) Hämeenlinnan kaupunginvaltuuston jäsen, kertoo muistelmissaan alkuhämmästyksestään valtuuston istunnossa 1910. Valtuuston toiminta oli ”kahden, kolmen miehen hoidossa”, esityslistoja ei ollut, vaan asiat käsiteltiin siinä järjestyksessä, kun puheenjohtaja ne edessään olevasta paperista luki. Lisäksi puheenjohtajan puhe oli epäselvää, muttei sillä ollut niin väliä, koska ”asiat oli ennakolta päätetty”. Kariston mukaan keskustelua syntyi vähän, sillä

---

⁵⁶ Kuusanmäki 1987, 170.

⁵⁷ ”Osasivatpahan nolata!”, kirjoitti Karisto päiväkirjaansa. Karisto 2000, 54. Kagaalista ks. esim. Jussila 2004, 78s. Vuosisadan alun politiikassa vanhasuomalaisten ohjelmassa oli monia sosialistien kanssa yhteneviä piirteitä. Esim. Eskola 1987, 206s.

⁵⁸ Kuusanmäki 1987, 54-56, 62; Saari 1988, 56.

⁵⁹ Kuusanmäki 1983, 108.

kaupunginlääkäri Mannerin käytettyä puheenvuoronsa muilla ei ollut mitään sanomista. Niin ikään Karisto kertoo, että ”valtuusmiehillä ei ollut edes tietoa kokouksessa esille tulevista asioista”.⁶⁰

Esityslistoja ei Hämeenlinnassa vielä 1910-luvulla valtuusmiehille jaettu, vaan käsiteltävät asiat kuultiin suoraan kokouksissa. Käytäntö oli yleinen: esityslistoja alettiin painaa ja jakaa etukäteen ensimmäisen kerran vasta vuonna 1912 Helsingissä, ja vuoteen 1917 mennessä tapa oli levinnyt ainoastaan kymmeneen kaupunkiin.⁶¹ Hämeenlinnassa, kuten luultavasti monissa muissakin pikkukaupungeissa, valtuustoa johti muutamien aktiivisten valtuutettujen ryhmä.

Kaupunginvaltuusto valitsi keskuudestaan ”esimiehen ja wara-esimiehen” eli puheenjohtajan ja varapuheenjohtajan. Puheenjohtajan tehtäviin kuului myös järjestyksen ylläpitäminen valtuuston kokouksissa.⁶²

Äänioikeus raastuvankokouksessa oli vain rajoitetusti yleinen. Se perustui kahteen seikkaan: *sensukseen* ja itsenäiseen asemaan yhteiskunnassa. *Sensus* tarkoitti taksoituslautakunnan määrittelemää alinta verotettavaa vuosituloa. Se vastasi yhtä veroäyriä. Yhden veroäyrin perusteena oleva tulo oli ”hiukan enemmän kuin pienen perheen niukka toimeentulo”. Laki ei määritellyt tätä alarajaa, ja se vaihtelikin elinkustannusten mukaan eri aikoina eri kaupungeissa. Vuoden 1883 Keisarillisen Majesteetin Armollinen asetus muutti tilannetta siten, että ne joiden tulot olivat ainoastaan yhden veroäyrin arvoiset, saivat täydellisen vapautuksen kunnallisveron maksusta. Mutta se merkitsi, että he olivat myös kunnallista äänioikeutta vailla.⁶³

Paitsi vähävaraiset, kunnallista äänioikeutta olivat vailla myös ne kaupunkilaiset, jotka olivat vailla itsenäistä, riippumatonta yhteiskunnallista asemaa. Sellaisia olivat ne, jotka eivät saaneet hallita itseään eivätkä omaisuuttaan – tähän ryhmään katsottiin kuuluviksi myös naimisissa olevat naiset sekä ”laillisesti pestatut palkolliset”.⁶⁴

Vielä vähemmän vuoden 1873 kunnallisasteuksen takaama äänioikeus oli yleinen. Äänimäärä raastuvankokouksessa oli sidottu vuoden 1883 uudistuksen jälkeen äyri lukuun siten, että pienin henkilökohtainen äänimäärä oli yksi ääni ja korkein 25. Sen enempää ei kellekään saanut olla ääniä, vaikka äyri luku olisi ollut kuinka suuri tahansa. Niin ikään kellekään ei saanut olla enempää

---

⁶⁰ Koskimies 1966, 86.

⁶¹ Kuusanmäki 1983, 109.

⁶² KKunA 1873, 32 §, 45 §.

⁶³ KKunM 1883, 53 §; Kuusanmäki 1987, 30.

⁶⁴ KKunA 1873, 10 §; Kuusanmäki 1987, 61.

kuin 1/50 kaikista ääniluettelon merkityistä äänistä.⁶⁵ Vuonna 1900 Hämeenlinnan kaupungin asukkaista 21 prosenttia oli äänioikeutettuja, ja heistä 44 prosenttia äänesti yhdellä tai kahdella äänellä.⁶⁶

---

⁶⁵ KKunA 1873, 12 §; KKunM 1883, 53 §.

⁶⁶ STV 1905, 8: Väkiluku eri kaupungeissa vuosina 1805–1905; Kuusanmäki 1983, 66.

2 Vesilaitosta aletaan suunnitella

2.1 Ensimmäinen ehdotus esitetään vuonna 1888

Hämeenlinnan kaupungin terveydenhoitolautakunta totesi vuonna 1901 valtuustolle osoittamassaan kirjelmässä seuraavaa:

Kuten tunnettua, on kaupungissa vallitseva hyvän juomaveden puute ollut pitempiä aikoja rasittavana kohtana. Asia on ollut harkinnan alaisena jo useampia kertoja sitte v. 1884. Sitä on yritetty auttaa milloin milläkin tavalla, pääsemättä kuitenkaan mihinkään tyydyttävään tulokseen.⁶⁷

On hyvinkin mahdollista, että kunnallisen vesijohtolaitoksen rakentamisesta todellakin on keskusteltu Hämeenlinnan kaupunginvaltuustossa jo vuonna 1884 – tai sitten kysymys on yksinkertaisesti joko painovirheestä tai kirjelmän laatijoiden erehdyksestä. Hämeenlinnassa on varmasti huomioitu Tampereen esimerkki: siellä vesijohtolaitos oli saatu rakennettua kohtuullisin 65 000 markan kustannuksin jo vuonna 1884, ja mikä parasta – miltei kokonaan kaupungin anniskelutoiminnasta saatujen tulojen turvin. Mainittakoon vertailun vuoksi, että Hämeenlinnan kaupunginvaltuuston ensimmäiseksi tilaaman, vuonna 1889 valmistuneen suunnitelman mukaan vesijohtolaitoksen rakennuskustannukset olisivat olleet noin 200 000 markkaa. Huomiota on herättänyt aivan varmasti myös kaupungin johtavassa sanomalehdessä, *Hämäläisessä*, heinäkuussa 1884 julkaistu uutinen, jossa kerrottiin Helsingissä pidetystä *Suomen kaupunkien yleisen paloapuyhtiön* yhtiökokouksesta. Sen päätöksen mukaisesti vesijohtolaitoksen rakentaneissa kaupungeissa osakasmaksuja alennettiin 20 prosenttia⁶⁸. Sen sijaan kaupunginvaltuuston kokousten pöytäkirjoissa, sen enempää kuin kahden paikallisen sanomalehden, *Hämäläisen* ja *Hämeen Sanomien* kirjoittelussa ei löydy merkintöjä siitä, että asiasta olisi virallisesti keskusteltu vielä vuonna 1884. Pöytäkirjoihin ei tosin tuohon aikaan ollut tapana merkitä kaikkia valtuuston kokouksissa käytyjä keskusteluja. Varmuudella voi sanoa, että ajatus vesijohtolaitoksen rakentamisesta otettiin esille Hämeenlinnan kaupunginvaltuustossa viimeistään vuonna 1888. Silloin vesijohtoa lähdettiin suunnittelemaan tositaroituksella: lokakuussa valmisteluvaliokunta ehdotti valtuustolle käytettäväksi *Hämeenlinnan kaupungin Väkijuomain Vähittäismyynti- ja Anniskelu-Osakeyhtiön* voittovaroja vesijohdon suunnittelutöihin, ja joulukuussa valtuusto antoi lääninagronomi Maximilian Bremerin tehtäväksi mitata Ahvenistonjärven korkeuden kaupungin keskustasta. Ajatuksena oli nimittäin johtaa pintavettä kyseisestä järvestä kaupunkilaisten tarpeisiin. Siihen tarkoitukseen Ahvenisto olisi ollutkin varsin sopiva. Se sijaitsee vain muutaman kilometrin

---

⁶⁷ Manner 1909, 42.

⁶⁸ *Hämäläinen* 19.7.1884, nr. 58.

päässä Hämeenlinnan keskustasta länteen, ja vaikka se onkin vain 10 hehtaarin suuruinen pikkujärvi, on se suomalaiseksi järveksi varsin syvä – suurin syvyys yli 30 metriä. Vettä siis olisi ollut riittävästi. Lisäksi Ahvenistonjärvi sijaitsee niin sanotun kolmannen Salpausselän harjumuodostelmassa ja on umpijärvi, mikä tarkoittaa ettei se ole yhteydessä muihin vesistöihin, eli saa vetensä etupäässä lähteistä. Luonnonolosuhteet olisivat siten taanneet hyvän vedenlaadun. Järvi tunnetaankin yhä erinomaisena uimapaikkana.⁶⁹

Bremerin suunnitelma valmistui toukokuussa 1889 ja valtuusto lähetti sen valmisteluvaliokuntaan jo saman vuoden kesäkuussa. Kuten alaluvussa 1.5 on esitetty, vuoden 1873 kunnallislaki ei vielä tarkasti määritellyt valtuustossa päätettävien asioiden valmistelua. Se totesi vain, että valtuusmiesten tekemät aloitteet oli jätettävä rahatoimikamarin, jonkin lautakunnan, erityisesti valittujen henkilöiden tai jonkin valiokunnan valmisteltaviksi.⁷⁰

Agronomi Bremerin suunnitelman mukaan vesi olisi tullut omalla paineellaan Ahvenistonjärvestä kaupunkiin. Myös Tampereen viitisen vuotta aiemmin valmistunut vesijohtolaitos toimi täysin ilman pumppuja matalapainetekniikkaa hyödyntäen. Kun erityistä pumppulaitosta ei rakennettu, kuluissa säästettiin kyllä huomattavasti, mutta jo vuonna 1888 osoittautui, ettei vedenpaine sittenkään ollut riittävä. Luultavasti juuri Tampereen esimerkin opettamana Hämeenlinnan kaupunginvaltuusto katsoi, että korkeusero Ahveniston ja keskustan välillä oli liian pieni, eikä paine riittäisi johtamaan vettä koko kaupungin tarpeisiin. Niinpä valmisteluvaliokunta ehdottikin, että teetettäisiin kustannusarvio pumppulaitoksen avulla toimivasta vesijohtolinjasta. Valtuusto ei kuitenkaan hyväksynyt valiokunnan ehdotusta, vaan asetti erityisen komitean antamaan lausuntoa siitä, olisiko Ahvenistonjärvessä tarpeeksi vettä, ja olisiko läheisestä hautausmaasta⁷¹ jotain terveydellistä haittaa sen laadulle. Kalmiston läheisyyttä kammottiin, ja lehtikirjoittelussa väitettiin läheistä suota käytetyn eläinten hautausmaana. Juutin mukaan vedenottoaikkaan kohdistunut kritiikki johtui tiedonpuutteesta.⁷² Nykyajan näkökulmasta niin saattoikin olla, mutta vesijohtokomitea edusti oman aikansa asiantuntemusta. Kuuluihan siihen kaksi lääkäriä ja muitakin aikansa tärkeimpiä hämeenlinnalaisvaikuttajia: pormestari ja valtiopäivämies August Wilhelm Helsingius,

⁶⁹ HäSa 30.10.1888, nr. 87, 13.11.1888, nr. 91, 7.12.1888, nr. 104; Voionmaa 1910, 564; Koskimies 1966, 375; Kallenautio 1983, 311-313; Ahveniston luontopolku 2012, 22s.

⁷⁰ HäSa 10.9.1889, nr. 73; Kuusanmäki 1983, 57, 109s.

⁷¹ „Läheinen hautausmaa“ tarkoittaa Ahveniston uutta hautausmaata, jota oli ryhdytty käyttämään vuodesta 1873 alkaen. Heikkilä 1989, 103. Hämeen Sanomat pohti jo joulukuussa 1888, että „hautausmaan läheisyys woipi ainakin ajoittain ja tulevaisuudessa turmella Ahveniston veden, asia josta ei kuitenkaan ole vielä mitään warmaa tietoa“. HäSa 7.12.1888, nr. 98.

⁷² Hämäläinen 1.12.1888, nr. 96; HäSa 7.12.1888, nr. 98; Juuti 2001, 162.

valtuuston puheenjohtaja; Hämeen pataljoonan lääkäri, tohtori Carl Bartram⁷³; Hämeenlinnan kuritushuoneen tirehtööri, varatuomari Petter Brofeldt, joka oli toiminut kaupunginvaltuuston puheenjohtajana vuosina 1874–1875⁷⁴; kaupunginlääkäri, tohtori Lars Hedlund ja kauppias, valtuusmies H.U. Grönlund - kaikkiaan siis viisi jäsentä.⁷⁵ Herrat tulivatkin samaan tulokseen kuin valmisteluvaliokunta: ei kannattanut rakentaa heikolla luonnollisella paineella toimivaa vesijohtoa. Komitea tilasi uuden suunnitelman ja kustannusarvion Helsinkiin muuttaneelta mutta sveitsiläissyntyiseltä insinööri Robert Huberilta, jota pidettiin maan parhaimpana asiantuntijana alallaan ja jonka johdolla vuonna 1884 valmistunut Tampereen vesijohtoverkko jo oli rakennettu. Komitea oli oikeastaan ylittänyt valtuutensa ja toiminut vastoin valtuuston ohjeita, minkä ehkä selittää se, että kaupunginvaltuuston puheenjohtaja itse kuului vesijohtokomiteaan.⁷⁶

2.2 Sähkölaitos ajaa vesijohdon edelle

Insinööri Huberin suunnitelma esitettiin kaupunginvaltuustolle marraskuussa 1889. Sen mukaan vettä ei johdettaisi kaupunkiin Ahvenistolta, vaan aivan toiselta suunnalta, nimittäin keskustasta itään, Vanajaveden toisella puolella sijaitsevasta Katumanjärvestä. Sieltä vesi juoksisi runkoputkessa omalla paineellaan Keinusaareen, Vanajaveden sillan kupeeseen, niin sanotulle Pinellan tontille rakennettavalle pumppuasemalle. Sieltä olisi runsaan 100 metrin matka keskustan lähimpiin taloihin. Suunnitellun pumppuaseman paikka määräytyi ainakin osaksi sen perusteella, että vanhaan perimätietoon perustuen kaupungin muisteltiin saaneen Keinusaaren alueen lahjoituksena vuokra-alueekseen⁷⁷. Tämä tarkoitti sitä, että kaupunki saattoi vuokrata, muttei myydä tontteja alueelta. Keinusaaresta vesi pumpattaisiin Vanajan yli (tai kirjaimellisesti sen alitse) keskustaan ja vielä edelleen Myllymäen esikaupungin vesisäiliöön, josta se omalla paineellaan lopuksi palautuisi vielä kerran keskikaupungille. Kyse olisi siis tässäkin tapauksessa pintavedestä. Hankkeen hinnaksi arvioitiin yli 200 000 mk. Jos saman aikaisesti kaupunkiin olisi rakennettu myös likaviemärit, arvioitiin runkoverkosto

---

⁷³ Koskimies 1966, 139-141.

⁷⁴ Koskimies 1966, 90, 137-138.

⁷⁵ HäSa 10.9.1889, nr. 73.

⁷⁶ Voionmaa 1910, 565; Koskimies 1966, 375; Kallenautio 1983, 312; Juuti & Rajala, 2011, 30s. Bremerin mittausten mukaan Ahveniston järvi oli ”5 jalkaa (n. 1,5 m) korkeammalla kuin raatihuoneen alimmainen porras”. Hämeen Sanomien mukaan ”kävösi sieltä jonkinmoisen vesijohdon saaminen laatuun”. HäSa 14.5.1889, nr. 39. Voionmaa väittää, että Robert Huber olisi ollut saksalainen. Saksa oli hänen äidinkieltensä, mutta ainakin syntymäpaikka oli Bern. Ensimmäisen oman vesijohtoliikkeen Huber avasi vuonna 1891 Helsinkiin ja Tampereellekin haaraliikkeen 1898. Voionmaa 1910, 178.

⁷⁷ Koskimies 1966, 202.

saatavaksi 80 000 markalla. Pumpplaitoksen koneita olisi suunnitelman mukaan voitu käyttää myös sähkölaitoksen voimanlähteenä. Suunnitelma oli mittava, ja on syytä huomata, että siihen kuului myös viemärointi. Vuoden 1889 budjetissa kaupungin koko menoarvio oli 117 390 mk, joten vesijohto- ja viemärlaitoksen rakentaminen olisi yksinään ylittänyt sen enemmän kuin kaksinkertaisesti.⁷⁸

Vesijohtolaitoksen rakentamisesta Huberin suunnitelman pohjalta keskusteltiin valtuustossa vilkkaasti koko joulukuu. 20.12.1889 asia päätettiin äänestyksen jälkeen jättää kuitenkin pöydälle. Valmisteluvaliokunnan ehdotuksen mukaisesti ”viinarahoista” eli kaupungin alkoholimonopolin vuotuisesta tuotosta sen sijaan osoitettiin 20 000 mk suunnitteilla olevan sähkölaitoksen rakentamisrahastoon. Kysymys ei ollut siitä, etteikö tilattua suunnitelmaa olisi pidetty hyvänä tai edes siitä, etteikö vesijohto- ja likaviemärlaitoksen tarpeellisuutta ylipäätään olisi tunnustettu. Myöskään kunnallispoliittinen kiistely jarruttanut rakentamispäätöksiä. Perustamiskustannusten – 200 000 mk vesijohtolaitokseen ja 80 000 mk likaviemärlaitokseen – katsottiin olevan liian raskaat kaupungin taloudelle. Vuotuisen ylläpidonkin laskettiin maksavan kaupungille ainakin 10 000 mk. Lisäksi pelättiin, että tulevilla, vuoden 1891 valtiopäivillä alkoholipolitiikkaa kiristettäisiin entisestään. Kaupungin tulojen kannalta pahin mahdollinen ratkaisu olisi se, että kaikki alkoholin myynnistä ja anniskelusta kertyvät tulot siirrettäisiin valtion kassaan. Siinä tapauksessa Hämeenlinna ei valtuusmiesten mukaan pystyisi selviytymään edes vesijohto- ja likaviemärlaitoksen vuotuisista ylläpitokustannuksista, saati sitten hanketta varten tarvittavan lainan koroista ja kuoletuksista.⁷⁹ Täytyy muistaa, että Hämeenlinnan kaupunki oli juuri hiukan aikaisemmin, vuonna 1887, nostanut historiansa ensimmäisen suuren lainan, jonka turvin rakennettiin uusi, komea raatihuone. Sen palovakuutusarvoksi laskettiin 130 000 mk, joten vesilaitoksen rakennuskustannukset olisivat ylittäneet edellisen jättihankkeen kaksinkertaisesti.⁸⁰ Pelättiin siis tehdä uutta suurinvestointia edellisen perään, koska tulorakenteessa oli riskejä, joiden toteutuminen veisi kaupungin vararikkoon.

Vuoden kuluttua vesijohto- ja likaviemärihanke oli jälleen esillä valtuustossa. Joulukuussa 1890 valtuusmies Fredrik Kiuttu esitti valtuustolle oman ehdotuksensa. Kustannukset oli hänen suunnitelmassaan saatu supistettua 181 000 markkaan. Sitä paitsi samalla summalla olisi saatu

---

⁷⁸ HäSa 21.12.1888, nr. 102; 12.11.1889, nr. 91, 24.12.1889, nr. 103; Koskimies 1966, 375. Agronomi Bremer oli jo kesällä 1889 ”mittaillut ja punninnut kaupungin katuja lokaviemärlaitoksen kaiwamista warten”. HäSa 28.6.1889, nr. 52.

⁷⁹ HäSa 10.12.1889, nr. 99, 20.12.1889, nr. 102, 24.12.1889, nr. 103; Hämäläinen 11.12.1889, nr. 99.

⁸⁰ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906-1908, 183. Päätös lainasta olin tosin tehty jo 1885. Koskimies 1966, 230.

rakennettua myös viemärit. Kiutun ehdotuksessa vesi olisi johdettu keskikaupungille Myllymäen Kuninkaanlähteestä. Asia siirrettiin valmisteluvaliokuntaan, mutta jätettiin sittemmin pöydälle.⁸¹ Suunnitelma oli ilmeisesti Kiutun itsensä tekemä, ja vaikka hän ilmeisestikin oli saanut ulkopuolista asiantuntija-apua, se osoittaa selvästi että hän oli ammatiltaan kauppias eikä insinööri. Kuninkaanlähde oli toki vuonna 1890 nykyistä paremmassa kunnossa, ja siitä otettiin juoma- ja talousvettä paikallisten asukkaiden tarpeisiin, mutta on vaikea uskoa että sen vesimäärä silloinkaan olisi ollut riittävä kaupungin vesijohtolaitosta varten.⁸² Kauppias Fr. Kiuttu pohti itsekin Kuninkaanlähteen veden riittävyttä, mutta totesi muun muassa ”maastoa tarkkailemalla” sen ”luotettavaksi”. Kiutun omien mittausten mukaan lähde tuotti vuorokaudessa ”30 240 kannua⁸³” vettä eli noin 78 600 litraa. Jos ”vajaavuutta” tulisi, kaupunki voisi hänen mukaansa kieltää ”niinä aikoina kansan tynnyreillä vedettävät vedet; jota kansat pesu ja eläinten tarpeeksi käyttävät”. Vedentarpeen ruuhkahuippuja, esimerkiksi tulipalojen varalta, olisi tasoitettu luonnonkivistä rakennettavalla ”50 000:n kannun” eli noin 130 000 litran vetoisella vesisäiliöllä, joka yhdessä koko lähteen kanssa olisi vuorattu tiiliverhouksella.⁸⁴ Hän päätti ehdotuksensa seuraavasti:

Olishan tuo kaunista sekä lystiä että ihanaa nähdä että olis pieni suihkulähde meidän tulevaisuudemme ihanilla kasvipuilla kaunistetun torimme keskellä, joka vesisäteellään kirkaassa auringon loistossa vasten auringon säteitä säteilis, joka voisi vesijohtoa rakentaissa myöskin syntyä.⁸⁵

Vaikka Kiutun laskelmat olisivatkin pitäneet paikkansa, ja vaikka Kuninkaanlähde olisikin pulpannut säännöllisesti ja luotettavasti arvioidut 78 kuutiometriä vettä vuorokaudessa, ei sekään olisi kauaa kyennyt tyydyttämään kaupungin vedentarvetta. Kun vesijohtolaitos sitten viimeinkin saatiin valmiiksi vuoden 1910 lopulla, sen ensimmäisen toimintavuoden aikana keskimääräinen, päivittäinen putkistoon pumpattu vesimäärä oli yli 76 kuutiometriä, ja jo vuonna 1916 vastaava luku oli 390 kuutiota. Kaiken lisäksi lähde jostain syystä kuivui 1940-luvulla, mutta sitähan herra Kiuttu ei puolta vuosisataa aikaisemmin voinut aavistaa. Aivan mitätön vedenottoaikka Kuninkaanlähde ei kuitenkaan ollut, sillä vuonna 1910 valmistunut kaupungin uusi köyhäintalo sai vetensä omaa vesijohtoa pitkin juuri sieltä.⁸⁶ Kuvallitteen kuvasta nro 1 käy hyvin selville, että Kuninkaanlähde sijaitsi myös paljon lähempänä

---

⁸¹ HäSa 9.12.1890, nr. 98; Koskimies 1966, 376.

⁸² HäSa 19.6.2004, nr.

⁸³ Kannu on vanha tilavuusmitta, n. 2,6 l.

⁸⁴ Hämäläinen 6.5.1891, nr. 36; Juuti 2000a, 26-28; Juuti & Rajala 2011, 32.

⁸⁵ Juuti & Rajala 2011, 32. Ajatus suihkulähteestä ei ollut aivan tavaton: Tampereen porvaristo suunnitteli jo vuonna 1858 suihkulähdettä torille. Asia jäi kesken, vaikka itseltään keisarilta oli tarkoitus anoa 15 000 ruplan koroton laina 15 vuodeksi, ja vaikka vesijohtotorviakin oli hankittu. Voionmaa 1910, 561.

⁸⁶ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1910, 187; Koskimies 1966, 382; Juuti 2000a, 28. Uuden köyhäintalon vesijohdon rakensi Osakeyhtiö Rob. Huber Helsingistä. Köyhäintalon sijainti selviää kuvallitteen kuvan nro 2 kartasta, johon sen tontti on merkitty numerolla 17.

varsinaista kaupunkiasutusta kuin vedenotto paikaksi suunniteltu ja lopulta myös valittu Ahveniston harjualue. Kuvasta selviää havainnollisesti sekin, että Myllymäki oli 1890-luvulla Hämeenlinnan asutuksen toinen pääpainoalue. Vedenotto paikan läheisyys kuluttajiin nähden olisi luonnollisesti laskenut vesijohdon rakennuskustannuksia huomattavasti ja tuonut samoilla investoinneilla suuremman joukon kaupunkilaisia sen piiriin. Asiantuntijoiden on täytynyt olla tietoisia näistä seikoista, mutta heidän taholtaan Kuninkaanlähde ei missään vaiheessa esitetty. Tämä vahvistaa käsitystä siitä, ettei se edes 1890-luvulla olisi ollut sopiva vesilähde koko kaupungin kattavaa vesijohtolaitosta ajatellen.

Kauppias Fredrik Kiutun suunnitelman pöydälle jättäminen loppuvuodesta 1890 ei merkinnyt vesijohtolaitoksen rakentamisajatuksen hylkäämistä. Helmikuussa 1898 Hämeen pataljoonan lääkäri, tri Carl Bartram teki valtuustossa ehdotuksen, jonka mukaan vesijohtolaitoksen rakentaminen otettaisiin uudelleen käsiteltäväksi. Samanaikaisesti valtuustolle kuitenkin jätettiin jälleen kerran myös esitys kunnallisen sähkölaitoksen rakentamisesta, ja valtuusto päätti lykätä Bartramin ehdotuksen käsittelyn siksi kunnes sähkölaitoksen rakennuskysymys olisi saatu päätökseen.⁸⁷ Sähkölaitos ajoi vesijohdon edelle: huhtikuussa 1899 valtuusto teki päätöksen sähkölaitoksen rakentamisesta ja osoitti sitä varten tarvittavat varat. Painavimpana syynä oli ilman muuta se, että kyse oli vesijohto- ja likaviemärlaitosta paljon yksinkertaisemmasta ja halvemmasta hankkeesta – sähkölaitoksen kokonaiskustannuksiksi arvioitiin noin 58 000 mk kun taas vesijohdon ja viemäroinnin rakennuskustannukset olisivat nousseet yli 280 000 markan. Vuotuisen ylläpidonkin pelättiin maksavan kaupungille yli 10 000 mk. Suunniteltu sähkölaitos oli oikeastaan pelkkä höyryturbiinin voimalla toimiva dynamo, joka sijoitettiin raatihuoneen takapihalle, ja jonka oli tarkoitus tuottaa virtaa vain katuvalaistusta varten. Koko hankkeen toteuttaminen ei kestänyt puolta vuotta kauempaa, budjetti tosin ylitettiin 21 000 markalla.⁸⁸ Toinen syy lienee ollut yleinen mielipide ja innostus: Hämeenlinnassa oli jo kymmenkunta vuotta aiemmin puuhattu yksityistä sähkölaitosta, ja syksyllä 1897 pidettiin jopa kansalaiskokous, joka suorastaan vaati valtuustolta sähkövaloa kaupunkiin. Varsin tarpeellinen pelkästään turvallisuussyistä nykyaikainen katuvalaistus olikin, etenkin pimeään talvisaikaan. Nykyajan ihmisen on ehkä vaikea kuvitella, kuinka pimeää Hämeenlinnan kaduilla on talviöinä ollut, ennen kuin ensimmäiset sähkövalot 6.10.1899 klo 7 illalla syttyivät. Kouluneuvos Akseli Salokannel (1876–1969) on kuvannut lapsuutensa ja nuoruutensa Hämeenlinnan katuvalaistusta 1880- ja 1890-luvuilla seuraavasti:

---

⁸⁷ Koskimies 1966, 376.

⁸⁸ Koskimies 1966, 384.

Mainosvaloja ei kaupungissa tietenkään ollut. Joitakin kynttilöitä oli kauppiaiden liikehuoneistojen ikkunoilla, mutta kadut olivat pimeitä, sillä vain harvat tuikkulyhdyt tolppien päissä eivät pitkälti valaisseet. Myllymäessä oli kolme lyhtyä ... Yksityisellä kulkijalla oli tavallisesti jonkinlainen lyhty, ja kun säätyläisperhe tai joku sen jäsenistä lähti ulos, seurasi palvelija lyhty kädessä mukana.⁸⁹

Näin ”pimeää” oli siis elämä aivan Hämeenlinnan keskustassa vielä 1800-luvun viimeisinä vuosina. Aivan täydellisessä valon puutteessa eivät kaupunkilaiset aikaisemminkaan olleet joutuneet elämään: petrolia polttavia katulyhtyjä oli 1890-luvun lopulla 110 kappaletta. Voi vain kuvitella, kuinka vaatimaton senkään tasoinen valaistus oli.⁹⁰

2.3 Tarpeellinen vai välttämätön?

Vesijohtohanke oli siis jätetty valtuustossa pöydälle joulukuussa 1890. Vähemmän investointeja vaativiin ratkaisuihin vesihuollon parantamiseksi kaupungissa oli kuitenkin ryhdytty: vuonna 1888 oli annettu määräys lantasaalioiden vesitiiviyydestä, ja vuonna 1890 kaupungin itä- ja etelälaidalle kaivettiin kaupungin toimesta kaksi uutta pumppukaivoa. Vuonna 1892 myös Hämeenlinnassa pelättiin koleraepidemiaa⁹¹, ja koska jo tuolloin tiedettiin koleran leviävän erityisesti saastuneen juomaveden välityksellä⁹², kaupunginvaltuusto porautti kaksi syvää putkikaivoa kaupungin laiduille, Kasarmikadun etelä- ja pohjoispäihin. Ilmeisesti juuri koleravaaran takia maistraatti antoi samaisena vuonna valtuustolle huomautuksen viemärien rakentamisen tarpeellisuudesta. Se ei johtanut kuitenkaan toimenpiteisiin, vaan asia jätettiin pöydälle.⁹³

Kasarmikadun pohjoispäähän vuonna 1892 porattu kaivo oli 24 metriä syvä, mutta eteläpäähän tehty onnistuttiin kivisen maaperän vuoksi ulottamaan vain 13 metrin syvyyteen, eikä veden laatu ollut erityisen hyvä. Molempien porakaivojen ympärille rakennettiin suurempi sementtinen säiliö, johon pohjavesi valui omalla paineellaan ja nostettiin mekaanisella

---

⁸⁹ Salokannel 1964, 175.

⁹⁰ Koskimies 1966, 364-366; Koskelainen 2012, 23-25.

⁹¹ Vuonna 1892 Venäjältä alkoi levitä Suomeen koleraa, mutta ainakaan Hämeenlinnaan epidemia ei yltänyt. Terveystieteiden tutkimuskeskuksen lautakunta oli varuillaan koleran takia neljä vuotta. Kesällä 1907 perustettiin Myllymäkeen kaupungin kolerasairaala, jossa ei tiettävästi ollut yhtään potilasta. Seuraavana kesänä se perustettiin uudelleen lääkintöhallituksen ohjeiden mukaisesti, mutta jäi taaskin tyhjäksi. Saman vuoden elokuussa markkinat peruttiin koleravaaran vuoksi. Kolerasairaala oli valmiudessa vuoteen 1910 saakka. Syksyllä 1909 Hämeenlinnassa tavattiin yksi koleratapaus venäläisen sotaväen keskuudessa, ja kyseistä kasakkaa hoidettiin kolmen viikon kaupungin kolerasairaalassa. Palmunen 1957, 3s; Rasila 1983, 367; Juuti & Rajala 2011, 35.

⁹² Hampurissa puhkesi samaisena vuonna 1892 paha koleraepidemia, johon sairastuneesta yli 18.000 ihmisestä puolet menehtyi. Jo tuolloin vesijohtoveden yksinkertaisen hiekkasuodatusmenetelmän tehokkuus epidemioiden torjunnassa oli tiedossa. Läheisessä Altonan pikkukaupungissa menetelmä oli käytössä, eikä epidemia levinnyt sinne. Katko 2013, 24.

⁹³ Manner 1909, 42; Manner 1910, 9.

pumpulla. Myös aivan kaupungin keskustaan yritettiin porata kaivoja, mutta hanke ei onnistunut.⁹⁴ Kaupungin rahatoimikamari teki vuonna 1899 sopimuksen erään vaasalaisen porakaivoyhtiön kanssa kaivojen rakentamiseksi. Yhtiö tekikin kolme kuukautta työtä kaupungin keskustassa, mutta poraukseen sopimattoman maaperän vuoksi vettä ei saatu nousemaan.⁹⁵

Kaupungin molempien sanomalehtien, *Hämäläisen* ja *Hämeen Sanomien* kirjottelussa vuosina 1888–1889 vesijohdon rakentaminen kaupunkiin nähtiin milteipä välttämättömänä hankkeena. *Hämeen Sanomat* uskoi, että likaviemärit kaupunkiin ennemmin tai myöhemmin terveydenhoitolautakunnan⁹⁶ painostuksesta olisi pakko rakentaa, mikä taas entisestään heikentäisi Vanajaveden vedenlaatua. Ainoa ratkaisu lehden mukaan olisi ”hyvä vesijohto”.⁹⁷

Kaivovesien laatu tunnustettiin kaupungissa yleisesti huonoksi, ja se tuntui entisestään huononevan, samoin kuin järvi- ja järvivesi Vanajassa. *Hämeen Sanomien* mukaan vesijohto palvelisi ”sekä köyhiä että rikkaita, vuokralla ja omissa taloissaan asuvia”. Lehden mukaan vesijohto ”edistäisi puhtautta kodeissa, terveyttä perheissä, siisteyttä kaduilla sekä turvallisuutta tulipaloja sekä ruttotauteja vastaan”. Nykyaikainen vesihuolto nostaisi myös kaupungin arvostusta ja houkuttelisi uusia asukkaita. Etenkin teollisuuslaitoksille ”mukavasta veden saannista saattaisi olla erittäin suurta etua”.⁹⁸ Joulukuussa 1888 *Hämeen Sanomat* julisti reippaasti, että vesijohtolaitoksen ”pumput ja pääputket laitettakoon samalla tulevaisuuden varalta toista kertaa suurempaa asukaslukua varten, sillä siitä ovat tulevaisetkin polvet kiittävät”.⁹⁹

Kaupunginlääkäri Viktor Manner kirjoitti vuonna 1910 ilmestyneessä artikkelissaan:

Niin kuin maamme kaupungeissa yleensä lienee ollut asianlaita, ovat Hämeenlinnassakin, ehken vielä suuremmassa määrässä kuin muualla, aikaisemmin vallinneet perin puutteelliset terveyshoidolliset olot aiheuttaneet maaperän likaantumisen ja sen kautta pohjaveden pilaantumista. Syynä tällaisiin oloihin olivat ensi kädessä tiheä asutus ja ahdas rakennustapa, mihin tuli lisäksi vaikuttavana tekijänä

---

⁹⁴ Manner 1909, 42.

⁹⁵ Palmunen 1957, 3.

⁹⁶ Terveydenhoitolautakunnat, tai „terveydenhoitokunnat” kuten nimi lakitekstissä kuului (Hämeenlinnan painetuissa kunnalliskertomuksissa 1900-luvun alussa sanamuoto oli ”terveyshoitolahtakunta”), tulivat kaupungeissa lakisääteiksi vuoden 1879 terveydenhoitoasetuksen myötä. Lain mukaan niiden tehtäviin kuului mm. yleisen terveydentilan valvominen sekä yleistä terveydentilaa parantavien ja haitallisia epäkohtia poistavien esitysten tekeminen. Tähän sisältyi veden runsauden ja laadun silmälläpito sekä latrinien ja laskuojien kunnan tarkkailu. Koska lautakunnalla oli oikeus tehdä tarkastuksia ja langettaa sakkoja määräysten rikkomisesta, sen lakisääteisiin jäseniin kuului lääkärin lisäksi aina myös poliisimestari. Rasila 1983, 359; Harjula 2007b; Katko 2013, 23.

⁹⁷ HäSa 28.6.1889, nr. 52.

⁹⁸ HäSa 27.9.1889, nr. 78.

⁹⁹ HäSa 29.12.1888, nr. 104.

kaupungeissakin niinä aikoina ahtaudesta huolimatta suhteellisesti suuressa määrin harjoitettu karjanhoito ynnä lopuksi leväperäisyys mikä yleiseen puhtaudenpitoon tulee.¹⁰⁰

Kaupungin asukasluvun kasvu¹⁰¹ lisäsi talousveden käyttöä, ja se puolestaan laski vedenmäärää kaivoissa. Entisestäänkin tiheästi rakennetulle keskustan alueelle ahtautui yhä enemmän ihmisiä (ks. kuvaliitteen kuva nro 1), mikä yleisen viemärlaitoksen puuttuessa tietysti rasitti pohjavesiä. Myös maantiede asetti vesihuollolle omat rajoituksensa. Hämeenlinnan kaupunki oli nimittäin siirretty 1770-luvulla kuningas Kustaa III:n käskystä nykyiselle paikalleen Niementaustanmäelle, joka idässä ja koillisessa päättyy Vanajaveden ja jota muilla ilmansuunnilla vielä pitkälle 1900-luvun puoliväliin asti rajoittivat suot ja vesijättömaat (ks. kuvaliitteen kuva nro 2). Varsinkin keväisin keskustan ja Hämeen vanhan linnan väliset alueet olivat niin pahan tulvan vallassa, että liikkuminen oli mahdollista vain veneellä tai väliaikaisia siltarakennelmia käyttäen. Jokakeväiset tulvat pilasivat myös kaivoja ja kuljettivat käymälöistä, saostuskaivoista ja lantasaäiliöistä epähygieenistä ainesta ympäristöön.¹⁰² 1800-luvun lopulla kaupunkilaiset valittivat, että värjärien ja karvarien ammatinharjoitus oli pilannut vedenottoaikat myös Vanajavedessä.¹⁰³ Terveystieteiden tutkimusten kokouksissa todettiin 1900-luvun alussa useaan kertaan, että yksityiset likaviemärit pilaavat Vanajaveden rantoja.¹⁰⁴

Koskimiehen mukaan hämeenlinnalaiset elivät vielä 1800-luvun loppupuolella ”melko alkukantaisissa oloissa ja käsityksissä”. Hän luettelee talonmistajien rikkomuksia terveydenhoitosäännöksiä vastaan: ”siivottomat pihamaat, hatarat ja löyhkäävät käymälät, tyhjentämättömät roskasaäiliöt ja luvattomat sikalat”.¹⁰⁵ 1880-luvulla nautakarjanhoito oli jo lähes kokonaan hävinnyt kaupunkialueelta, mutta sikoja pidettiin umpikortteleissa vielä yleisesti. Vaikka sikojenkin pitoa oli rajoitettu erilaisin määräyksin, saattoi jostakin kaupunkitalosta löytyä jopa 12 sikaa. Esimerkiksi lokakuussa 1901 tehtiin

---

¹⁰⁰ Manner 1910, 5.

¹⁰¹ Kirkonkirjojen mukaan Hämeenlinnassa asui vuoden 1875 lopussa 3 506 ihmistä, mutta vuoden 1890 lopussa 4 644. Koskimies 1966, 34. Vuonna 1905 kaupungissa oli *Suomen Tilastollisen Vuosikirjan* mukaan jo 5 495 asukasta. STV 1905, 8: Väkiluku eri kaupungeissa 1805-1903.

¹⁰² Kaupungin siirtämisestä ks. esim. Lindeqvist 1926, 488, 507s. Erityisen pahoja kevättulvia Hämeenlinnassa koettiin juuri tarkasteltavana aikana, vuosina 1897–1900 ja 1902. Vasta Vanajaveden säännöstelyn aloittaminen vuonna 1962 poisti tulvat ja alkoi kuivattaa maaperää. Tulvista ks. esim. Koskimies 1966, kuvat nr. 132 ja 135; Palmunen 1978, 27; Saari 1988, 30; Lampinen 1989, 172; Juuti & Rajala 2011, 18, 55, 66s.

¹⁰³ Palmunen 1957, 2.

¹⁰⁴ Palmunen 1957, 4. Palmunen totesi vuonna 1957, että ”tapaukset jatkuvatkin sitten aina nykyisiin aikoihin asti”. Sama.

¹⁰⁵ Koskimies 1966, 394.

terveydenhoitolautakunnalle valitus Kaupunginhotellin sikalasta Residenssikadulla (nykyinen Hallituskatu) aivan kaupungin keskustassa, torin varrella.¹⁰⁶

Luvallisetkin karjanlantasäiliöt oli paikoitellen rakennettu vain 3,5-5 metrin päähän vesikaivosta. Ja vaikka kaupungin antamien määräysten mukaan kaikki lantasäiliöt oli vuodesta 1888 tehtävä täysin vedenpitäviksi, määräystä rikottiin tahallaan, jotta liiat nesteet pääsisivät imeytymään maaperään. Aikaisemmin maanviljelijät olivat nimittäin maksaneet talonomistajille karjanlannasta, mutta vedenpitävien pohjien myötä se kävi liian märeksi, ja asetelma kääntyi pääläelleen: nyt lantasäiliöiden tyhjennyksestä perittiin maksu.¹⁰⁷

Vuonna 1889 tutkittiin vesinäytteitä 25 kaivosta keskustan alueella, ja kaikkien niiden vesi todettiin huonolaatuiseksi. Mikrobiologisia tutkimuksia olisi jo vuoden 1889 tekniikalla kyetty tekemään – olihan Helsingissä vesijohtoveden bakteeripitoisuuksia alettu jo samaisena vuonna mitata, ja säännöllisiksi bakteriologiset tutkimukset muuttuivat vuonna 1909¹⁰⁸ - mutta Hämeenlinnassa tyydyttiin veden kemialliseen analyysiin. Oli selvää, että löytyneet yhdisteet olivat peräisin karjan lannasta ja ihmisten ulosteista, minkä ymmärrettiin olevan terveydelle haitallista ja saattavan muuttua esimerkiksi koleraepidemian uhatessa jopa terveydelle vaaralliseksi.¹⁰⁹ *Hämeen Sanomien* mukaan vastaavanlaisia tutkimuksia keskustan alueella oli tehty aikaisemminkin. Silloin ”vahingollisia aineita” oli eräässäkin kaivossa löytynyt yli 23-kertainen määrä sallittuun nähden, eikä yhdenkään kaivon vedenlaatu täyttänyt sallittuja normeja.¹¹⁰ Myös kaupunkilaisten itsensä mielestä kaivovesi oli Hämeenlinnassa yleisesti kehnoa ja sen uskottiin aiheuttavan syöpää. Tämän uskomuksen kaupunginlääkäri Viktor Manner tosin osoitti myöhemmin ilmestyneessä tutkimuksessaan virheelliseksi: Hämeenlinnassa ei 1800-luvun lopulla esiintynyt lähikaupunkeja enempää syöpätapauksia.¹¹¹ Mutta ongelmat eivät koskeneet ainoastaan kaivoveden laatua, vaan myös sen määrää.

---

¹⁰⁶ Palmunen 1957, 4. Myöhemmät hämeenlinnaissukupolvet muistavat Kaupunginhotellin Rauhankadulta, jonne sen uudisrakennus valmistui vuonna 1929. Teerijoki 2014, 237. Vuonna 1906 everstiluutnantti V. Bjaloff veloitettiin poistamaan sikalansa tontilta n:o 161 (aivan kaupungin keskustassa). Vuotta myöhemmin samanlaisen käskyn sai oluttehtailija O. Saxelin Residenssikatu (nyk. Hallituskatu) 50:ssä. Palmunen 1957, 5.

¹⁰⁷ Manner 1909, 44s; Juuti & Rajala 2011, 29.

¹⁰⁸ Erävuori 1975, 20.

¹⁰⁹ Manner 1909, 42; Palmunen 1957, 3. Esim. myös Helsingissä v. 1890 tutkituista 82 kaivosta vain kuuden vesi oli juomakelpoista. Katko 2013, 25. Epidemiologisen ja hygieenisen tietämyksen kehityksestä Suomessa ks. esim. Vuorinen 2006, 32-35.

¹¹⁰ HäSa 7.12.1888, nr. 98.

¹¹¹ Manner 1909, 63s. Myös Juuti toteaa, ettei Hämeenlinnan terveysoloista löydy juuri mitään poikkeuksellista verrattuna muihin kaupunkeihin ennen vesilaitoksen perustamista. Juuti 2001, 162.

Mannerin raportin mukaan kevättalvella 1902 yli kolmasosa kaupungin kaivoista kuivui melkein kokonaan, ja samaten kevättalvella 1909 kaupunki kärsi vakavasta vedenpuutteesta.¹¹²

Veden puute oli myös vakava paloturvallisuusriski. Etenkin talvisin, kun Vanajavesi oli jäässä, palokunnalla oli vaikeuksia saada riittävästi ja riittävän nopeasti sammutusvettä. Sitten vuoden 1831 suurpalon¹¹³, jolloin 2/3 kaupungista tuhoutui, ei mitään vastaavaa katastrofia Hämeenlinnassa koettu, mutta vuosina 1876–1910 syttyi kuitenkin useita, suurta tuhoa aiheuttaneita tulipaloja.¹¹⁴ Vanajaveden jäällä pidettiin kaupungin varoilla auki suuria avantoja etenkin sammutusveden saamiseksi, mutta voi vain kuvitella, kuinka hankala tämäkin järjestely oli 1800-luvun lopun palokalustolle, varsinkin kun avannosta saattoi jopa kaupungin keskustassa olla kilometrinkin matka palopaikalle. Helsinkiin suunniteltiin jo 1860-luvulla höyrykäyttöistä vedennostolaitosta pelkästään sammutusveden saamiseksi, ennen kaikkea senaatin linnan paloturvallisuuden takaamiseksi. Suunnitelma laajeni kuitenkin seuraavalla vuosikymmenellä koko kaupungin kattavaksi vesijohtolaitokseksi, joka valmistuikin ensimmäisenä Suomessa vuonna 1876.¹¹⁵ Vertailun vuoksi mainittakoon, että Tampereella tulipalot olivat vuonna 1879 aiheuttaneet yli 200 000 markan vahingot, jotka paikallisen insinöörin mukaan olisi voitu puolittaa, jos kaupungissa olisi ollut kunnollinen vesijohto. Vuonna 1884 valmistunut vesijohtolaitos sen sijaan tuli maksamaan vain 65 000 mk.¹¹⁶

Erävuoren mukaan Suomen kaupunkien vesijohtolaitoksia perustettaessa 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa yleisimmät motiivit olivatkin juuri hyvän ja turvallisen juomaveden saanti sekä riittävän sammutusveden turvaaminen palokunnille. Näin oli asian laita Helsingissä ja Tampereella, eikä näiden kaupunkien puoliväliin jäävä Hämeenlinna edellä kerrotun valossa tehnyt poikkeusta.¹¹⁷

Valtuusmiesten aloitteet ja kaupunginvaltuuston käynnistämät hankkeet vuosina 1888–1890 osoittavat selvästi, että Hämeenlinna kärsi hyvänlaatuisen juoma- ja talousveden puutteesta. Myös sammutusvedestä oli pulaa, mikä lisäsi paloturvallisuusriskiä. Kunnallisen vesijohtoverkoston rakentamista pidettiin kaikin puolin tarpeellisena. Kokeilut vuosina 1892–

---

¹¹² Manner 1910, 61; Juuti 2000a, 22. Lindeqvistin mukaan myös 1800-luvun alkupuolella ”kunnollisen juomaveden saanti oli kaupungissa vaikeata, niin kuin myöhemminkin siksi kun vesijohtolaitos rakennettiin”. Lindeqvist 1930, 11. 1800-luvun alkupuolen oloista ks. myös Juuti 2000a, 17-19, Juuti 2001, 155s.

¹¹³ Vuoden 1831 suurpalosta ks. esim. Lindeqvist 1930, 18-22.

¹¹⁴ Ks. Koskimiehen ”huomattavampien tulipalojen kronikka 1876-1944”. Koskimies 1966, 350ss; Palmunen 1972, 5s.

¹¹⁵ Rein 1951, 323s; Erävuori 1975, 13s.; Juuti & Rajala 2011, 30.

¹¹⁶ Voionmaa 1910, 563; ks. alaluku 2.1. Voionmaa toteaa Tamperetta koskien: „V:n 1865 kamala tulipalo teki vesijohtokysymyksen jälleen polttavaksi.“ Voionmaa 1910, 561.

¹¹⁷ Erävuori 1975, 12.

1899 opettivat, ettei kaupungin vesiongelmaa voitu ratkaista poraamalla uudenaikaisia putkikaivoja, eikä liioin parantamalla tavallisia kaivoja. Koska keskustan pohjavesivarat olivat tiheän asutuksen, viemäröinnin puutteen ja sikojen kotikasvatuksen myötä pahoin pilaantuneet, olisi porakaivot täytyneet ulottaa hyvin syvälle. Se olisi ollut varsin kallista ja 1800-luvun tekniikalla vaikeaa ellei mahdotontakin toteuttaa. Juuti & Rajalan mukaan Hämeenlinnassa kyllä laadittiin 1800-luvun lopulla ja seuraavan vuosisadan alkuvuosina laajoja suunnitelmia vesihuollon ja viemäröinnin järjestämiseksi, mutta mihinkään tyydyttäviin ratkaisuihin ei päästy. Useat pienemmät parannukset – kuten muutamat syvät porakaivot, yksityiset viemäriputkistot ja tarkat hygieniamääräykset¹¹⁸ – vaativat paljon aikaa ja vaivaa kunnallisilta hallintoelimiltä, mutta varsinaisen vesijohto- ja viemärilaitoksen rakentaminen ei kuitenkaan edennyt. Juuti & Rajalan mukaan pienet parannukset tavallaan jarruttivat kokonaisratkaisun syntymistä, vaikka rahaakin sen toteuttamiseen olisi löytynyt.¹¹⁹

---

¹¹⁸ Hämeenlinnan kaupunki palkkasi ensimmäisen sivutoimisen terveystarkastajan jo vuonna 1890, ja päätoimiseksi tehtävä muuttui vuonna 1901. Palmunen toteaa, että tähänkin investointiin valtuusto suhtautui ”taaskin perin varovaisesti”. Ensimmäiseksi päätoimiseksi ”katsantomieheksi” valittiin komppanianvälskäri Antti Kuokkanen. Vuonna 1903 kuvernööri vahvisti terveydenhoitolautakunnan valmistaman, hyvin yksityiskohtaisen kaupungin terveydenhoitosäännön. Palmunen 1957, 2; Koskimies 1966, 394s.

¹¹⁹ Juuti & Rajala 2011, 36.

3 Vesilaitos rakennetaan vastustuksesta huolimatta

3.1 Viemärikysymys

Kuten edellä on jo todettu, 1900-luvun alussa Hämeenlinnasta ei puuttunut ainoastaan vesijohtoverkosto, vaan myös viemärointi. Itse asiassa vuoden 1879 terveydenhoitoasetus velvoitti kaupunkia laatimaan viemärisuunnitelman 10 vuoden kuluessa, mutta asetti sen toteuttamisen riippuvaiseksi kaupungin taloudellisesta tilanteesta.¹²⁰ Yhdyskuntajätteen – oman aikamme terminologian mukaisesti – ja osittain luvottomankin kotieläintenpidon jätösten alkeellinen käsittely aiheutti kaivojen ja pohjavesivarojen pilaantumista kaupunkialueella sekä taloudellisia rasituksia talonmistajille. Kyse oli myös yleisestä hygieniariskistä. Keväällä 1905 valtuusto siirsi 10 000 mk *Hämeenlinnan kaupungin Väkijuomain Vähittäismyynti- ja Anniskeluosakeyhtiön* voittovaroja tulevaisuudessa perustettavan vesijohto- ja viemärlaitoksen pohjarahastoksi¹²¹. Tämä oli jo selvä osoitus siitä, että hanketta alettiin tosissaan valmistella, mutta mihinkään käytännön rakennustoimiin ei vielä ryhdytty. Terveystoimikunta painosti valtuustoa koko ajan: viimeksi 31.10.1903 se oli pyytänyt kaupunkia varaamaan anniskeluyhtiön varoja vesi- ja viemärlaitosta varten.¹²² Maaliskuun 2. päivänä 1905 lautakunta totesi ”viemärlaitoksen kuuluvan niihin tehtäviin, joihin kaupungin olisi mitä vakavammin kiinnitettävä huomiota”¹²³. Vuoden 1905 kunnalliskertomuksessa mainitaan seuraavaa:

Kun olot kaupungin talonmistajille ovat käyneet yhä sietämättömiksi, pyysivät talojen N:o ... omistajat tammikuussa 1905 maistraatilta lupaa saada taloistaan johdattaa talous- ja muun likaveden heidän pintaveden poistamista varten yhteisesti tekemäänsä sulettuun johtoon, joka purkautuu kaupungin pohjoispuolella olevaan suohon.¹²⁴

Kyseessä oli Pohjoisen Niittykadun (nykyinen Niittykatu) ja Hämeen linnan väliin jäänyt suoalue varsinaisen keskustan ulkopuolella, mutta sen välittömässä läheisyydessä (ks. kuvaliitteen kuva nro 2). Likavesien käsittelemätön johtaminen suohon niinkin lähellä kaupunkialuetta ymmärrettiin terveystaloudelliseksi. Niinpä terveydenhuoltolautakunta, jonka lausuntoa maistraatti oli pyytänyt, katsoi parhaaksi kääntyä todellisen kovan luokan asiantuntijan puoleen. Ilmeisesti kaupunginlääkäri Mannerin arvovalta ei yksin riittänyt. Vai olisiko kyseessä ollut henkilökohtaisia kaunoja? Joka tapauksessa lautakunta tilasi Helsingin

---

¹²⁰ Hatjula 2007b, 30.

¹²¹ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1905, 14.

¹²² Palmunen 1957, 5.

¹²³ Palmunen 1957, 5.

¹²⁴ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1905, 14.

ensimmäiseltä kaupunginlääkäriltä, professori Wilhelm Sucksdorffilta¹²⁵ asiantuntijalausunnon talonomistajien ehdotuksen johdosta. Hän kävi Hämeenlinnassa itse tutustumassa paikan päällä tilanteeseen ja totesi 8.5.1905 päivätyssä lausunnossaan, että likavesien johtaminen puhdistamattomana kyseiseen suohon olisi terveysriski ja likaisi paitsi suon itsensä, myös kaupungin laidoilla olevat alavat rakentamattomat maat siltä kohdin. Mutta koska talonomistajat olivat lupautuneet puhdistamaan likavedet ennen niiden suohon laskemista, voitaisiin ehdotukseen tietyin ehdoin suostua. Kaksi puutetta Sucksdorff kuitenkin talonomistajien suunnitelmasta löysi. Ensiksi, suunniteltu puhdistuskaivo sijaitsi niin alavalla paikalla, että jokakeväiset tulvavedet, joista edellä on ollut puhetta, nousisivat sinne asti. Toiseksi, viemärin suuaukko olisi liian lähellä Pohjoista Niittykatua (nykyinen Niittykatu).

Jos molemmat puutteet korjattaisiin, ei Sucksdorffin mukaan olisi mitään ”terveyshoidollisia syitä” olla suostumatta talonomistajien pyyntöön. Asiantuntijalausunnon perusteella terveydenhoitolautakunta päätti kokouksessaan 30.5.1905 puoltaa talonomistajien likaviemärihanketta, ja maistraatti hyväksyi sen sillä ehdolla, että yllä mainitut epäkohdat korjattaisiin, viemäri rakennettaisiin täysin talonomistajien kustannuksella ja että se suljettaisiin heti, jos terveyshaittoja ilmenisi.¹²⁶

Vuoden 1905 kunnalliskertomuksessa on talonomistajien viemärihankkeen kohdalla alaviite, jossa mainitaan, että kun kaupunginlääkäri ehdotti, että kaupunginsairaala rakennettaisiin Vanajaveteen johtava viemäriputki, johon myös läheiset talot voisivat liittyä, ”kysymys pääsi vaivalla terveyshoitolahtakuntaan”. Kaupunginlääkärin ehdotus jätettiin pöydälle, eikä ”mitään tulosta niinmuodoin ole odotettavissa”.¹²⁷ Alaviitteeseen sijoitetusta huomautuksesta paistaa läpi tietty narkästys. Kunnalliskertomuksessa ei ole toimittajien nimiä, mutta ei olisi mikään ihme, jos kaupunginlääkäri ja kaupunginsairaalan johtaja Viktor Manner itse olisi huomautuksen kirjoittanut. Hänhän oli vuonna 1905 paitsi valtuuston jäsen, myös virkansa puolesta terveydenhuoltolahtakunnan jäsen, vaikkei sen puheenjohtaja.

Ennen kuin talonomistajien vuonna 1905 esittämä pyyntö oman viemärin rakentamisesta oli lopullisesti käsitelty, 15 uutta talonomistajaa esitti maistraatille pyynnön, että hekin saisivat luvan laittaa oman likaviemärijohdon talousvesien johtamiseksi – tällä kertaa suoraan

---

¹²⁵ Wilhelm Sucksdorff (1851-1934) hoiti Helsingin yliopiston historian ensimmäistä hygienian professorin virkaa vuosina 1894-1895. Hän oli opiskellut Leipzigin hygieniikan instituutissa 1883-1885. Sucksdorffin persoonassa kansanterveysaate yhdistyi erikoisella tavalla uskonnolliseen vakaumukseen: hän oli adventisti. Ilmeisesti juuri vakaumuksellisista syistä hän erosi professorin virasta päästäkseen harjoittamaan lääkärin ammattia käytännössä. Hietala 1992, 161-166; Halmesvirta 1998, 13.

¹²⁶ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1905, 15s; Koskelainen 2012, 32s.

¹²⁷ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1905, 14; Koskelainen 2012, 33.

Vanajaveteen. Maistraatti pyysi terveydenhoitolautakunnalta lausuntoa asiasta ja se puolsikin pyyntöä sillä ehdolla, että jonkinlainen kiinteän aineen saostus suoritettaisiin, ennen kuin vedet laskettaisiin puhdistamattomina järveen. Myös viemärin suun olisi oltava riittävän syvällä järvessä ja kaukana rannasta, eikä sen läheisyydessä saisi olla mitään tärkeää vedenottoa paikkaa. Tämän lisäksi lautakunta asetti vielä muutamia muita ehtoja, joiden mukaan talonmistajien tuli itse huolehtia täydellisesti viemärinsä huollosta ja välittömästi sulkea se, jos lautakunta niin vaatisi. Lisäksi talonmistajien tuli heti liittyä yleiseen, kaupungin rakentamaan likaviemäriin, jahka se kulkisi tonttien editse. Maistraatti hyväksyi terveydenhoitolautakunnan tekemän puoltavan esityksen sellaisenaan, ja 15 talonmistajan viemärijohto valmistui lokakuussa 1905.¹²⁸ Terveydenhoitolautakunnan asettama viimeinen ehto on syytä panna merkille: se osoittaa, että kaupunginjohto suunnitteli vakavasti jo keväällä 1905 koko kaupungin – tai ainakin keskustan – kattavaa viemärlaitosta, ja olisi vain ajan kysymys milloin sen rakentaminen saataisiin aloitetuksi.

Viemärihankkeet herättivät myös *Hämeenlinnan Talonmistajayhdistyksen*. Vuonna 1892 perustetun yhdistyksen toiminta oli hiipunut useiksi vuosiksi: vuoden 1895 jälkeen se ei ollut pitänyt ainuttakaan virallista kokousta ennen kuin 29.3.1906, jolloin laadittiin kaupunginvaltuustolle kirjelmä viemärlaitoksen rakentamisesta – ainakin kaupungin keskustaan. Varat ehdotettiin otettavaksi, mistä muusta kuin jälleen kerran kaupungin alkoholimonopolin voittovaroista.¹²⁹

Hämeenlinnan terveydenhoitolaitakunnan suhtautuminen talonmistajien viemärihankkeeseen ja sen perinpohjainen käsittely kertoo, että Hämeenlinnassa – ja koko maassa – ymmärrettiin 1900-luvun alussa puhdistamattomien likavesien johtamisen vesistöön tai maaperään olevan terveysriski.¹³⁰ Kaupunginlääkäri Viktor Manner ajoi viemäriasiaa eteenpäin terveydenhoidon ammattilaisena, joka vieläpä oli omaksunut aikansa edistyksellisen ”sosiaalihygienian” periaatteet. *Hämeenlinnan Talonmistajayhdistyksen* motiivit sen sijaan olivat myös taloudellisia, jopa itsekkäitä. Jätevesien käsittelystä piti maksaa, minkä takia moni talonmistaja maksoi mieluummin kaupungin määräämät sakot ja kaatoi likavedet

---

¹²⁸ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1905, 16s.

¹²⁹ Koskelainen 2012, 13, 25s, 31-33.

¹³⁰ Ks. esim. Halmesvirta 1998, 27-31; Ignatius 2000, 511s, 516-518. Esim. Tampereen kaupungin terveydenhoitolautakunta kertoi vuonna 1890 seuraavaa: ”Se osa kaupunkia, jossa nämä kulkutaudit etupäässä ovat liikkuneet, erittäinkin tulirokko ja suolikuume, ja jossa ne ovat useimmat uhrinsa vieneet, on ... Amurinmaa. Syy tähän on varmaankin se, että mainittu kaupunginosa on rakennettu suomaalle, ... niin että kaikki likavesi kokoontuu tänne mätänemään, koska minkäänlaista likaviemäri-rakennusta täälläpäin ei vielä löydy, tahi valuu kaivoihin ja saastuttaa ne.” Voionmaa 1910, 558s. ”Seikat semmoiset tunnettiin jo aikaisemminkin”, toteaa Voionmaa. Sama.

yksinkertaisesti tonttinsa maaperään. Kunnallisen viemäroinnin suomien mukavuuksien takia talonmestajat saattaisivat myös korottaa vuokria.¹³¹

Kysymys vesijohtoveden ja jätevesien puhdistamisen tarpeesta herätti 1900-luvun alussa vilkasta keskustelua ja johti eri paikkakunnilla erilaisiin ratkaisuihin.¹³² Mekaaninen vesijohtoveden puhdistus hallittiin teknisesti Suomessakin jo 1800-luvun lopulla. Kemiallinen puhdistus oli Helsingissä aloitettu vuonna 1909 – tosin se olikin tuolloin Euroopan ensimmäisiä kaupunkeja, joissa menetelmä otettiin käyttöön.¹³³ Myös pohjaveden ja tekopohjaveden turvallinen käyttö oli tunnettua. Kaupunginlääkäri Viktor Manner totesi vuonna 1910 julkaisemassaan artikkelissa seuraavaa:

Onhan tunnettua, että mikro-organismit suotuisissa olosuhteissa voivat tunkeutua 4-5 m. syvälle ja muutoksenalaisina olevat orgaaniset ainekset todennäköisesti vielä syvemmälle. Tämän tähden pidetään 6 m. lähempänä maapintaa olevaa pohjavettä pintapuolisena vetenä ja vasta sitä syvemmällä olevaa vettä täysin tyydyttävänä.¹³⁴

Taloudelliset, lainsäädännölliset ja ehkä myös poliittiset syyt kuitenkin hidastivat tai jopa estivät hygieniata parantavien ratkaisujen toteuttamista. Esimerkiksi Tampereella jätevesiä johdettiin surutta puhdistamattomina Näsijärveen, josta myös otettiin puhdistamatonta järvivettä suoraan kaupungin vesijohtoverkostoon. Menettelyn vaarallisuus oli toki tunnettua, mutta säästösyistä kaupunki ei ollut rakentanut niin sanottua hidassuodatusta raikasveden käsittelyyn. Välinpitämättömyydestä saatiin maksaa kallis hinta: vuosina 1908–1909 ja 1915–1916 saastunut talousvesi aiheutti kaksi suurta lavantautiepidemiaa. Ensimmäisessä sairastuneita oli tuhatkunta ja heistä menehtyi yli 50, toisessa tartunnan sai yli 3 300 tamperelaista ja heistä kuoli melkein 300. Vasta tämän jälkeen aloitettiin vesijohtoveden klooraus.¹³⁵ Hämeenlinna onneksi säästyi vuosien 1915–1916 epidemialta.¹³⁶

---

¹³¹ Hämeen Voima 13.10.1908, nr. 114; Koskelainen 2012, 33s.

¹³² Harjula 2007a, 89; Katko 2013, 26.

¹³³ Helsingin vuonna 1876 valmistunut vesijohtolaitos otti raakavetensä Vantaanjoesta, Vanhankaupungin luota. Aluksi vettä ei desin fioitu, mutta se toki suodatettiin mekaanisesti. Käytössä oli 1,6-1,8 metrin syvyisiä suodatusaltaita, jotka täytettiin kivillä, soralla ja hiekalla – karkeimmat ainekset jäivät pohjalle, hiekka päällimmäiseksi. Tämä puhdistus ei poistanut edes maku- ja värihaittoja, ja vesijohtovesi sisälsi jopa hienojakoisia epäorgaanisia aineksia. Kaiken lisäksi suodatusjärjestelmässä ilmeni usein teknisiä puutteita, ja toisinaan verkostoon pumpattiin surutta suodattamatonta ja puhdistamatonta jokinettä suoraan Vantaasta. Voi vain kuvitella, kuinka epämiellyttävää ja epäterveellistä tällainen talousvesi oli. Pitkän keskustelun jälkeen Helsingissä aloitettiin vesijohtoveden kemiallinen puhdistus vuonna 1909. Erävuori 1975, 17.

¹³⁴ Manner 1910, 13.

¹³⁵ Harjula 2007a, 89; Juuti 2001, 170. Katko 2013, 24, 30. Voionmaa totesi jo vuonna 1910 Tampereen kaupunginhistoriassaan: „... pahan poistamiseen kunnollisen maanalaisen viemärilaitoksen rakennuttamiselle puuttui kaupungin hallitukselta tarmoa ja – arvatenkin varoja“. Voionmaa 1910, 559. Juuti ja Koskinen ovat selvittäneet vuosien 1908–1909 ja 1915–1916 katastrofeja sekä niiden pakottamia parannustoimia hyvin seikkaperäisesti. Koskinen 1998, 88-99; Juuti 2001, 164-210.

¹³⁶ Juuti & Rajala 2011, 57.

Kunnallisen likaviemärlaitoksen rakentaminen tuntuu olleen kaupunkilaisten mielissä etusijalla vesijohtolaitokseen nähden: edellisvuoden kokemusten rohkaisemana *Hämeenlinnan Talonomistajayhdistys* ehdotti kirjallisesti kaupunginvaltuustolle 29.3.1906, että valtuusmiehet ottaisivat harkittavakseen viemärlaitoksen rakentamisen ainakin kaupungin keskustaan. Ehdotuksen mukaan anniskeluosakeyhtiön voittovaroista varattaisiin 20 000 – 30 000 markkaa likaviemärirahastoon. Rahatoimikamari puolsikin 30 000 markan osoittamista anniskeluyhtiön tuotosta kyseiseen rahastoon, mutta valtuuston päätöksen mukaan 27.4.1906 summa laskettiin 5 000 markkaan. Seuraavana vuonna valtuusmiehet jakoivat ”viinarahoja” vesijohto- ja likaviemärirahastoon paljon avokätisemmin, 23 500 markan verran. Se olikin suhteellisesti laskien jo varsin paljon, sillä voittovaroja oli kaiken kaikkiaan jaettavana runsaat 51 000 mk, joista vielä noin 5 000 mk jätettiin budjetoimatta.¹³⁷

Talonomistajat ja kaupunginvaltuusto olivat yksimielisempiä ja aikaansaavempia viemäröinnin suhteen verrattuna vesijohtolaitoksen rakennushankkeen edistymiseen. Se johtui ennen kaikkea kustannussyistä: kaupunginvaltuusto, rahatoimikamari ja maistraatti olivat hyvin selvillä siitä, että vesijohtolaitoksen rakentamiskustannukset laskettiin ei kymmenissä, vaan sadoissa tuhansissa markoissa. Sen ymmärsi myös *Hämeenlinnan Talonomistajayhdistys*; niin suureen yksityiseen hankkeeseen kuin vesijohtolaitoksen rakentamiseen sillä ei ollut mahdollisuuksia. Edellä kuvattujen yksityisten viemärihankkeiden rakennus- ja ylläpitokulut koituivat täysin talonomistajien harteille, kaupungin budjettia ne eivät rasittaneet lainkaan, joten valtuuston oli pyyntöihin helppo suostua. Mutta Hämeenlinnan talonomistajien innokkuutta voi selittää myös kahdella muulla, varsin itsekkäällä seikalla: ensiksi, viemäriin rakentaminen omalle tontille toi välitöntä helpotusta ja parannusta arkeen; toiseksi, kuten edellä on jo kerrottu, uudet rakennusmääräykset velvoittivat rakentamaan vesitiiviitä lantasaäiliöitä, eikä ylimääräisiä nesteitä enää voitu imeyttää maaperään, minkä takia lannanpoistosta piti ruveta erikseen maksamaan. Viemäröinti oli ratkaisu myös tähän ongelmaan.

3.2 Kaupunginvaltuusto päättää rakentaa vesilaitoksen

Vesilaitoshanke sai uutta puhtia, kun Viktor Manner nimitettiin Hämeenlinnan kaupunginlääkäriin virkaan vuonna 1899. Virkansa puolesta kaupunginlääkäri kuului terveydenhoitolautakuntaan, joka Mannerin aloitteesta esittikin vuonna 1901

---

¹³⁷ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 114s; Valt.pk. 24.4.1907, 2 §; HäV 14.5.1907, nr. 80.

kaupunginvaltuustolle, että perustettaisiin vesijohtorahasto. Lautakunta piti vesijohtohanketta tärkeänä ja toivoi, ettei valtuusto siirtäisi sen alkuunpanoa epämääräiseen aikaan. Kun ehdotus tuli valtuuston käsiteltäväksi, se kuitenkin ilmoitti, ettei kirjelmä anna aiheita mihinkään toimenpiteisiin valtuuston puolelta.¹³⁸

Toiselta paikkakunnalta Hämeenlinnaan muuttanut kaupunginlääkäri Viktor Manner valittiin vuonna 1904 kolmivuotiskaudeksi kaupunginvaltuustoon, ja hän oli päättänyt runnoa vesijohtolaitoksen rakennushankkeen läpi. Luultavasti Mannerin painostuksella oli tärkeä merkitys sille, että 30.11.1906 valtuusmiehet päättivät asettaa kolmijäsenisen toimikunnan laatimaan kaupungin kustannuksella ja ammattimiesten johdolla yksityiskohtaisen ehdotuksen ja kustannusarvion vesijohto- ja likaviemärlaitosta varten. Valmisteluvaliokunta sai tehtäväkseen ehdottaa jäsenet toimikuntaan, ja 7.12.1906 valtuusto nimitti siihen kaupunginlääkäri Viktor Mannerin, insinööri Henrik Holmenin ja kauppias F.J. Fredrikssonin.¹³⁹ Toimikunta valitti, että kolme jäsentä oli liian vähän, joten myöhemmin siihen valittiin myös lääninhallituksen reistraattori¹⁴⁰ Johan T. Renvall.¹⁴¹ Vuoden 1873 kunnallislain mukaan sen enempää valiokuntien kuin toimikuntienkaan jäsenten ei tarvinnut välttämättä kuulua valtuustoon.¹⁴²

Toimikunta tilasi heinäkuussa 1907 helsinkiläisiltä insinööreiltä Nils Norell ja Hugo Lilius rakennussuunnitelman. Norell tosin kuoli pian toimeksiannon jälkeen, joten työ jäi käytännössä Liliuksen tehtäväksi. Suunnittelutyötä tehtiin varsin perusteellisesti, sillä se oli valmis vasta helmikuussa 1908. Insinööri Liliuksen suunnitelmaan perustuva ehdotus ja kustannusarvio vesijohto- ja likaviemärlaitosta varten saapui valtuustoon 13.3.1908. Se oli hyvin edistyksellinen, ja erosi aiemmista suunnitelmista ennen kaikkea siinä, että vesijohtovetenä käytettäisiin Ahveniston harjualueen pohjavettä – ei Katuman eikä Ahvenistonjärven pintavesiä. Tietysti kauppias Fredrik Kiutun valtuustolle vuonna 1890 jättämä ehdotus perustui lähdeveden käyttöön suihkulähteineen kaikkineen, mutta varsinaista pohjavettä ei Myllymäen

---

¹³⁸ Manner 1909, 42s; Vem och vad 1926, 327s

¹³⁹ Valt.pk. 7.12.1906, 9 §; HäSa 10.12.1906, nr. 139; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906-1908, 115; Koskimies 1966, 154s. Artikkelissaan vuodelta 1910 Manner muistelee, että toimikunta olisi nimitetty 9.12.1906, mutta hän erehtyy, sillä valtuuston kokous pidettiin pe 7.12.1908. Käsinkirjoitetussa tekstissä numerot 7 ja 9 on mahdollistaa sekoittaa keskenään. Manner 1910, 10.

¹⁴⁰ Reistraattori eli registraattori tarkoittaa kirjaajaa. Lääninhallituksen reistraattorin tehtäviin kuului saapuvien asiakirjojen vastaanottaminen ja lähtevien luovuttaminen. Hänelle kuului myös asiakirjojen diariointi.

¹⁴¹ Manner 1909, 43; Manner 1910, 10; Koskimies 1966, 377.

¹⁴² Kuusanmäki 1987, 133, 16.

Kuninkaanlähde sekään edes 1900-luvun alun kriteerien perusteella pulpunnut¹⁴³. Tosin niin vesijohto kuin viemärointikin oli ajateltu rakennettavaksi pelkästään keskustaa varten, eivätkä suunnitelmat vielä tässä vaiheessa sisältäneet Myllymäen esikaupunkia, joka oli alempien sosiaaliluokkien asuttama.¹⁴⁴

Alkuvaiheessa vesijohtoverkoston rakentamiskuluiksi arvioitiin 340 000 mk ja viemärlaitoksen hinnaksi 153 000 mk eli yhteensä 493 000 mk. Vesijohtolaitoksen osalta kustannusarvio oli tehty sillä edellytyksellä, että käytettäisiin niin sanottuja takkirautaputkia ja että palopostit tehtäisiin maanpäällisiksi. Insinööri Lilius huomautti itse, että kustannusarvio saataisiin laskemaan 63 000 markalla, jos palopostit tehtäisiin maanalaisiksi ja takkiraudan asemesta käytettäisiin niin sanottuja Mannesmannin putkia.¹⁴⁵ Käsityksen hankkeen suuruudesta Hämeenlinnan kunnallistaloudelle antaa se, että tilivuonna 1908 kaupungin kaikki yhteenlasketut tulot olivat noin 460 000 mk ja vastaavasti kaikki menot vain noin 380 000 mk. Hämeenlinnan kaupungin koko aikaisemman historian suurin rakennushanke oli ollut vuonna 1887 valmistunut raatihuone, jonka palovakuutusarvoksi vuonna 1908 arvioitiin 130 000 mk.¹⁴⁶

Kaupunginvaltuusto periaatteessa hyväksyi insinööri Liliuksen suunnitelman kokouksessaan 13.3.1908, mutta rahoituspäätös oli vielä alistettava lisättyjen valtuusmiesten päätettäväksi (ks. alaluku 1.5).¹⁴⁷ Varsinainen valtuusto esitti otettavaksi vesijohto- ja likaviemärlaitosta varten korkeintaan 350 000 markan lainan vuotuisen korkokaton ollessa enintään viisi prosenttia. Toimikunta lähti esityksessään siitä, että Liliuksen edellä esitellyt säästötoimet – Mannesmannin putket ja maanalaiset palopostit – ilman muuta toteutettaisiin, ja kulut saataisiin laskemaan 430 000 markkaan. Puuttuva summa, noin 105 000 mk, osoitettaisiin kaupungin alkoholimonopolin voittovaroista kolmen vuoden sisällä. Lisäksi vesijohtotoimikunta saisi suorittaa kaikki tarpeelliset valmistavat työt ja sitten esittää valtuustolle mahdollisesti

---

¹⁴³ Kaupunginlääkäri V. Mannerin toteamuksen mukaan vuodelta 1910 „pidetään 6 m. lähempänä maapintaa olevaa pohjavettä pintapuolisena vetenä ja vasta sitä syvemmillä olevaa vettä täysin tyydyttävänä“. Manner 1910, 13.

¹⁴⁴ HäSa 18.3.1908, nr. 32; HäV 23.7.1907, nr. 80, 17.3.1908, nr. 31; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906-1908, 115.

¹⁴⁵ HäSa 18.3.1908, nr. 32; Manner 1910, 10s. Saksalaiset veljekset Alfred ja Carl Mannesmann olivat kehittäneet 1800-luvulla tekniikan, jolla valmistettiin saumatonta rautaputkea. Tekniikka oli paitsi hyvä ja edistysellinen, myös edullinen. Esimerkkinä Mannesmannin-valssauksen oivallisuudesta käy se, että Kuopiossa vuonna 1913 asennetut Mannesmann-putket olivat vielä vuonna 2018 käyttökelpoisia. Osa 100-vuotiaasta putkistosta oli tietysti huonossa kunnossa, mutta saneerauksen jälkeenkin käyttöön jäi vielä 3,5 km vanhaa putkea. Maa-aines on vaikuttanut suuresti putkiston säilymiseen, samoin veden virtaus. Vuonna 1913 putkisto vielä käsiteltiin sisältä ja ulkoa piellä korroosion estämiseksi. Pisaroita, 2/2018. Hämeenlinnassa tosin Mannesmann-tekniikka ei toiminut yhtä hyvin, vaan putkia jouduttiin uusimaan seuraavina vuosikymmeninä. Juuti & Rajala 2011, 58. Kuvaliitteen kuvassa nro 7 on nähtävissä kaksi 125 millimetrin Mannesmann-putkea vuodelta 1910.

¹⁴⁶ HäSa 18.3.1908, nr. 32; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906-1908, 183,193; Manner 1910, 10.

¹⁴⁷ Valt.pk. 13.3.1908, 1 §; Manner 1910, 15.

kysymykseen tulevat muutokset.¹⁴⁸ *Wesirakennus- ja neuvonantotoimisto Hugo Liliuksen* laatima suunnitelma julkaistiin pääpiirteissään kustannuslaskelmineen kaikkineen *Hämeen Sanomissa* 18.3.1908 otsikolla *Wesijohtoehdotus Hämeenlinnan kaupunkia warten*. Varsinaiset rakennuspiirustukset kuulemma olivat niin kalliit (7 000 mk) ettei niitä voinut ”kuletaa ympäri”, vaan ne olisivat tutkittavina rahatoimikamarin kokoushuoneessa.¹⁴⁹ Niiden sanomalehdessä julkaiseminen ei ilmeisesti ollut teknisesti mahdollista.

Hämeenlinnan maistraatti ilmoitti 24.4.1908 päivätyssä kirjeessään valtuustolle, että edellisenä päivänä pidetyssä raastuvankokouksessa valittiin lisävaltuusmiehiksi muun muassa vesijohto- ja likaviemäriulaitoksen lainanottoasian ratkaisemista varten seuraavat:¹⁵⁰

- nahkuri Johan Ferdinand Alanko
- lääninkirjuri Werner Breitholtz
- kauppias Juhan Emil Helenius
- kirjapainonomistaja Kusti Laurén
- kirjanpitäjä John Lindqvist
- talonomistaja K.A. Nukander
- kauppias G.R. Söderlund
- polttimomestari Isak Hauru
- faktori Anders Itkonen
- puuseppä Oskar Sirén
- pankinjohtaja Karl Backmansson

Siréniä ja faktori Itkosta lukuun ottamatta lisätyt valtuusmiehet olivat varsin ”keski- ja yläluokkaisia”, edellä esitettyä Harjulan luonnehdintaa käyttääkseni.¹⁵¹ Kokouksessaan 15.5.1908 lisätyt valtuusmiehet päättivät jättää asian pöydälle seuraavaan syksyyn.¹⁵² V. Mannerin mukaan siksi, että ”kaikilla olisi tilaisuus lähemmin perehtyä ehdotukseen”.¹⁵³

Vesijohtotoimikunta ei ollut insinööri Liliuksen ehdotukseen täysin tyytyväinen, mutta esitteli sen valtuustolle sellaisenaan. Toimikunta ei näet halunnut käyttää aikaa eikä rahaa asiantuntijan tekemiin muutosehdotuksiin ennen selvyyttä siitä, oliko mitään mahdollisuuksia saada hanke

---

¹⁴⁸ Valt.pk. 13.3.1908, 9 §; Hämetär 11.4.1908, nr. 41; HäV 17.3.1908, nr. 31; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 115.

¹⁴⁹ HäSa 18.3.1908, nr. 32.

¹⁵⁰ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 116.

¹⁵¹ Harjula 2007a, 89.

¹⁵² Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 115s.

¹⁵³ Manner 1910, 14.

hyväksytyksi.¹⁵⁴ Kun sitten kaupunginvaltuusto oli periaatteessa hyväksynyt toimikunnan esityksen vesijohto- ja viemärlaitoksen rakentamiseksi, mutta lisätty valtuusto jättänyt lainakysymyksen pöydälle seuraavaan syksyyn, hankki vesijohtotoimikunta asiantuntijalausunnon suunnitelmasta Viipurin kaupungininsinööri Bernhard Gagneurilta. Hän olikin aikanaan Suomen johtavia pohjavesi- ja vesirakennusasiantuntijoita. Opintomatallaan Saksaan hän oli tutustunut insinööri Adolf Thiemiin (1836–1908), erääseen aikansa tunnetuimpiin pohjavesitutkijoihin. Ehkäpä juuri siksi Berndt Gagneur tunnettiin nimellä ”*Herr Grundwasser*” (herra Pohjavesi).¹⁵⁵

Tutkittuaan Liliuksen ehdotusta sekä Gagneurin lausuntoa, toimikunta arveli, että vesijohtolaitoksen kustannusarvioksi tulisi vain 260 000 mk ja viemärlaitoksenkin osalta kulut saataisiin laskemaan 135 000 markkaan eli yhteensä 395 000 markkaan.¹⁵⁶ Omien laskelmiensa perusteella se päätti ehdottaa valtuustolle, että viemärlaitos rakennettaisiin kokonaan kaupungin alkoholimonopolin voittovaroilla ja että lisätyiltä valtuusmiehiltä pyydetäisiin oikeutta ottaa ainoastaan 260 000 markan suuruinen laina. Sitäkin lyhennettäisiin metsänmyynnistä saatavilla varoilla.¹⁵⁷ Toimikunnan esitys saapui 24.9.1908 valtuustolle ja seuraavana päivänä valtuusmiehet sen kokouksessaan hyväksyivät.¹⁵⁸

Ehdotus otettiin edellä kuvatussa muodossaan lisätyn valtuuston kokouksen käsiteltäväksi 9.10.1908. Se hyväksyttiin äänin 24-5.¹⁵⁹ Lisättyjen valtuusmiesten hyväksyntä rakennussuunnitelmille ja lainanotolle ei kuitenkaan vielä yksin riittänyt. Vuoden 1873 kunnallislain mukaan hankkeelle piti vielä saada Senaatin Siviilitoimituskunnan suostumus. Jostain syystä päätöstä ei haluttu vielä vuonna 1908 alistaa vahvistettavaksi, ja siksi Senaatin siunaus lisättyjen valtuusmiesten päätökselle ottaa 260 000 markan laina vesijohto- ja likaviemärlaitosta varten saatiin vasta 23.2.1909. Jäljennös lupakirjeestä esitettiin kaupunginvaltuuston kokouksessa niinkin myöhään kuin 4.6.1909.¹⁶⁰

---

¹⁵⁴ Manner 1910, 13s.

¹⁵⁵ Manner 1910, 14; Katko 1998, 106. Gagneurista ks. esim. Katko 2013, 42, 53s. Katkon mukaan Gagneur „vastusti pintavesilaitoksia suorastaan kiihkeästi“. Sama.

¹⁵⁶ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 116; Manner 1910, 15s. Kunnalliskertomuksessa asia on ilmaistu hieman epäselvästi: se antaa käsityksen, että koko suunnitelma, siis sekä vesijohto- että viemärlaitos, olisi yhteensä tullut maksamaan 260 000 mk. Tästä summasta puuttuvat tietysti viemärlaitoksen rakennuskustannukset. 1900-luvun alun kunnalliskertomuksessa on paljon painovirheitä ja epäselviä kohtia.

¹⁵⁷ Manner 1910, 16.

¹⁵⁸ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 116.

¹⁵⁹ Valt.pk. 9.10.1908, § 1; HäV 13.10.1908, nr. 114; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906-1908, 116.

¹⁶⁰ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 116, 1909–1910, 13.

Suomen kaupunkien yleisen paloapuyhtiön johtokunta myönsi helmikuussa 1910 Hämeenlinnan kaupungille 180 000 markan suuruisen lainan 4,5 prosentin korolla vesijohto- ja likaviemäriulaitoksen rakentamista varten. Enempää ei katsottu tarpeelliseksi pyytää, ja vuoden 1910 lopulla velkarahaa oli nostettu vain 125 000 mk. Niin kuin edellä jo on esitetty, kaupungin alkoholimonopolin voittovaroista oli vuosien saatossa siirretty huomattavia summia viemäriverkoston rahastoon, ja lopulta koko viemärihanke saatiin katettua näillä varoilla. Lainaa tarvittiin siis vain ja ainoastaan vesijohtolaitosta varten. Puuttuvat 80 000 mk oli tarkoitus hankkia myymällä kaupungin metsää.¹⁶¹

3.3 Vesijohtohankkeesta tulee poliittinen kysymys

Vuoden 1905 suurlakko ja sen jälkeinen eduskuntaudistus muuttivat perinteiset puolueolot Suomen suuriruhtinaskunnassa. Varsinaisten poliittisten puolueiden kehittymisen ja kilpailun perusedellytys oli luonnollisesti yleiseen ja yhtäläiseen äänioikeuteen perustuva kansanedustuslaitos, jonka vuoden 1906 laki toteutti. Uudessa yhteiskunnallisessa tilanteessa poliittiset näkemykset ja puolue-erot jyrkkenivät. Tämä koski myös kunnallispolitiikkaa.¹⁶² Hämeenlinna ei muodostanut poikkeusta, ja vesijohto- ja likaviemärilaitoksesta tuli poliittinen kysymys.

Suomettelainen *Hämeen Sanomat* oli aikaisemmassa kirjoittelussaan suorastaan vaatinut vesijohtolaitoksen rakentamista kaupunkiin. Vielä elokuussa 1907 lehti, joka virallisestikin oli ryhtynyt Suomalaisen puolueen äänenkannattajaksi, antoi ymmärtää että saamattoman, nuorsuomalaisenemmistöisen kaupunginvaltuuston pitäisi panna vauhtia vesijohtohankkeeseen.¹⁶³ Seuraavana vuonna lehden kirjoittelu muuttui täysin, tosin asteittain. Pääkirjoituksessaan *Suuria taloudellisia kysymyksiä* 13.3.1908 *Hämeen Sanomat* esitti varsin asialliseen sävyyn, että valtuuston kyvyttömyyden, lyhytnäköisyyden ja ”itaruuteen asti menevän” säästäväisyyden takia monet välttämättömät, mutta kalliit kunnalliset hankkeet olivat kasautuneet keväälle 1908. Sellaisia olivat vesijohto, viemäri, uusi kansakoulu, köyhäinkoti, sähkölaitoksen laajentaminen ja uusi sairashuone. Hankkeista suurinta, vesijohto- ja likaviemärilaitosta, lehti piti toki tarpeellisena, muttei aikaisemmasta linjastaan poiketen enää välttämättömänä. Vaikkei suunnitelmia vielä ollutkaan julkisesti kaupunkilaisille esitelty,

---

¹⁶¹ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 21s; Hämeenlinnan kaupungin tilien päätös v. 1910, 16; HäV 8.2.1910, nr. 15; Manner 1910, 53.

¹⁶² Apunen 1987, 205-213; Mickelsson 2015, 56-70.

¹⁶³ HäSa 28.8.1907, nr. 97.

pääkirjoituksessa pelättiin, että Myllymäen kaupunginosa jäisi molemmista mukavuuksista kokonaan paitsi. Jos myös myllymäkeläisten pitäisi verovaroillaan osallistua hankkeeseen, mutta he eivät siitä itse mitään hyötyisi, ”ei asian hanke olisi ainakaan yksimielisen kannatuksen arvoinen”.¹⁶⁴ Ei liene sattumaa, että kyseinen pääkirjoitus ilmestyi juuri 13.3.1908, jolloin kaupunginvaltuusto iltapäivällä kokoontuisi päättämään muun muassa vesijohto- ja likaviemärilaitoksen rakennussuunnitelmien hyväksymisestä.

Kunnallisen opposition äänenkannattajat, Suomalaisen puolueen *Hämeen Sanomat* ja sosialistinen *Hämeen Voima*, tyytyivät ensi alkuun vain täysin neutraalisti tiedottamaan valtuuston 13.3.1908 tekemästä päätöksestä. *Hämeen Voima* uutisoi 17.3.1908 otsikolla *Wesijohto- ja likawiemärilaitos kaupungille*, että valtuusto oli hyväksynyt toimikunnan ehdotuksen, ja asia jätetään lisättyjen valtuusmiesten ratkaistavaksi.¹⁶⁵ Seuraavana päivänä ilmestyneessä numerossaan *Hämeen Sanomat* julkaisi toimikunnan ”lausunnon, ehdotuksen ja kustannusarvion kaupunkiin rakennettavaa vesijohto- ja likaviemärilaitosta varten” – ilman kommentteja.¹⁶⁶

Vesijohto- ja likaviemärilaitos oli jälleen päässyt *Hämeen Sanomien* pääkirjoitukseen 20.3.1908. Kirjoituksessa arvosteltiin vesijohtotoimikunnan julkaisemaa lausuntoa kriittisin, mutta edelleenkin varsin asiallisin sanakääntein. Mietintöä moitittiin ”summaperäiseksi ja umpimähkäiseksi” ja huomautettiin, ettei hankkeen rahallisesta kannattavuudesta tai kannattamattomuudesta mainittu mitään. Suunnitelmasta ei lehden mukaan käynyt ilmi juuri mikään muu, kuin että se maksaa paljon. Nyt tosin kirjoituksessa esiintyi aivan uusi, perustavaa laatua oleva näkökulma: vesijohtohanketta ei enää pidetty sen enempää välttämättömänä kuin tarpeellisenakaan. Uutisen lopuksi *Hämeen Sanomat* julkaisi tuntemattomana pysyttelevän ”erään kaupunkilaisen” vesijohto- ja likaviemärilaitosta käsittelevän kirjoituksen, jossa toimikunnan suunnitelmaa arvosteltiin monesta eri näkökulmasta, mutta hyvin asiantuntevaan ja asialliseen sävyyn. Tyylistä ja asiantuntemuksesta päätellen kirjoittaja saattoi itsekkin olla joko entinen tai nykyinen valtuusmies. Hän päätti selontekonsa arvioon, jonka mukaan viemärijohto olisi kaupungille vesijohtoa välttämättömämpi terveydellisistä syistä.¹⁶⁷

Nuorsuomalaisen *Hämettären* puolustuspuheenvuoro antoi odottaa itseään huhtikuun toiselle viikolle. Lehden vastineessa 11.4.1908 todettiin nöyrästi, että ”kaupunkikunnassa oli

---

¹⁶⁴ HäSa 13.3.1908, nr. 30.

¹⁶⁵ HäV 17.3.1908, nr. 31.

¹⁶⁶ HäSa 18.3.1908, nr. 32.

¹⁶⁷ HäSa 20.3.1908, nr. 33.

entisajoilta nykypäivään kasaantunut iso joukko pakottavia korjaus- ja uutistöitä”. Toisin kuin *Hämeen Sanomat* 13.3. oli väittänyt, ”suuret taloudelliset kysymykset olivat kyllä olleet etummaisina kaupunginvaltuusmiesten sentalvisissa kokouksissa”, kirjoitti *Hämetär*. Niihin kuuluivat muun muassa Myllymäen uusi kansakoulutalo, asianmukainen vaivaistalo ja vesijohto- ja likaviemärlaitos. Lehti piti viimeksi mainittua hanketta kuitenkin kaikille kaupunkilaisille, niin rikkaille kuin köyhillekin, tärkeämpänä kuin sähkölaitoksen uusimista. Sen mukaan kaikille kaupungin äänivaltaisille asukkaille avautuisi tilaisuus lisävaltuusmiesten vaalin kautta seuraavana maanantaina sanoa sanottavansa valtuuston ehdotuksista ja suunnitelmista. Kirjoitus päättyi toteamukseen, ettei puoluepolitiikalla pitäisi olla sananvaltaa sellaisissa yleishyödyllisissä kysymyksissä.¹⁶⁸

Jo kolmannessa aihetta käsittelevässä pääkirjoituksessaan ”*Suuria taloudellisia kysymyksiä*”, tällä kertaa lainausmerkkeihin pantuna, 22.4.1908 *Hämeen Sanomat* lisäsi vettä myllyynsä. Vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakennushanke nähtiin nyt yksinomaan ”ruotsalais-nuorsuomalaisen hallituspuolueen” poliittisena tempuna: tulevaisuudessa hämöttävä kunnallishallinnon uudistus tekisi lopun ”raha- ja viinavallasta”, ja kaupunginvaltuusto yritti vain runnoa omat suunnitelmansa läpi ja ajaa kaupungin niin suuren velkataakan alle, ettei tulevalla, kansanvaltaisesti valitulla kunnallishallituksella olisi mahdollisuuksia ryhtyä mihinkään rahoja kysyviin toimenpiteisiin. Lisäksi lehdessä paheksuttiin kärkkäästi sitä, että Myllymäen työväenkaupunginosa oli jätetty kokonaan vesijohtosuunnitelman ulkopuolelle, mutta kaikki kaupungin veroa maksavat asukkaat joutuisivat kuitenkin kantamaan rahallisen vastuun hankkeesta. Ensimmäistä kertaa kaupungin lehtien palstoilla käydyin keskustelun aikana *Hämeen Sanomat* väitti nyt suurin sanoin, ettei ”Hämeenlinnan asukkaista enempää työväestö kuin virka- ja porvariskuntakaan kärsinyt kunnollisen veden puutetta”.¹⁶⁹

Hämättären pakinoitsija Turo puolusti seuraavana päivänä 25.4.1908 kaupunginvaltuuston päätöksiä. Myllymäen kansakoulun perustamista ja uuden vaivaistalon rakentamista vastaan hänen muistaakseen ei suomettarelaisilla sen enempää kuin sosialisteillakaan ollut huomautettavaa, mutta vesijohto- ja likaviemärlaitoksen vastustaminen sen sijaan oli pelkkää kunnallispoliittista taktikointia. Turon mukaan suomettarelaiset ”panivat aina vain periaatteesta vastaan mitä valtuusto oli ehdottanut”. Sosialisteja Turo syytti tahallisuudesta vaikenemisesta ja vastuun pakoilemisesta. Oliko vesijohto- ja likaviemärlaitos todellakin köyhälistöperheelle niin arvoton, kuin suomettarelaiset väittivät, kysyi Turo. Tosin nimimerkki jätti mainitsematta,

---

¹⁶⁸ *Hämetär* 11.4.1908, nr. 41.

¹⁶⁹ *HäSa* 22.4.1908, nr. 45.

että juuri köyhälistön asuttama Myllymäki todellakin oli kokonaan jätetty vesijohtosuunnitelman ulkopuolelle.¹⁷⁰

Hämeen Sanomien Tiitus, joka säännöllisesti pakinoi palstallaan *Kirje Hämeenlinnasta*, oli lukenut kilpakumppaninsa jutun huolella. Nimimerkin takana oli itse lehden päätoimittaja, maisteri Eetu A. Alha.¹⁷¹ Vapun päivänä, 1.5.1908 hän antoi ”hallituspuolueen harvalukuisen ruotsalais-nuorsuomalaisen liittokunnan” kuulla kunniansa. *Hämeen Sanomissa* oli Tiituksen mukaan ”jo enemmän kuin riittävästi” osoitettu, ettei mitään pakottavaa syytä ollut vesijohdon rakentamiseksi kaupunkiin. Sitä hän kutsui tarpeettomaksi ylellisyydeksi ja totesi:

Menee jo liian pitkälle sopimattomuudessa, kun juljetaan edes ajatella saati ehdottaa että kunta tawattomilla kustannuksilla rakentaisi kalliin vesijohtolaitoksen ainoastaan muutamien herrasperheitte ja aniharwojen talonomistajien mukawuudeksi.¹⁷²

Sosialistien *Hämeen Voima* oli todellakin pidättäytynyt kommentoimasta kunnanvaltuuston tekemiä kauaskantoisia ja kalliita kunnallishankkeita, vaikka olikin julkaissut hyvin neutraaliin sävyyn tiedotuksia valtuuston päätöksistä. Sen vastine *Hämettären* ja *Hämeen Sanomien* käymään polemiikkiin oli 28.4.1908 julkaistu pitkä, artikkelinomainen kirjoitus *Se mainio kunnallislaki*. Siinä tarkasteltiin kriittiseen sävyyn eduskunnan samaisena vuonna hyväksymää uutta kunnallislakiehdotusta, joka tosin vielä odotti keisarin vahvistusta.¹⁷³ Jutun lopussa tiedotettiin kaupunginvaltuuston viime kokouksen päätöksistä ja todettiin yksinkertaisesti, että Anniskeluyhtiön voittovaroista, joita jaettiin yli 88 000 mk, oli myönnetty likaviemärlaitosta varten 30 000 mk.¹⁷⁴

Kun lisätty valtuusto 15.5.1908 oli päättänyt jättää vesijohto- ja likaviemärlaitoksen kysymyksen lopullisen ratkaisun seuraavaan syksyyn, rauhoittui myös sanomalehtien kirjoittelu. Ratkaiseva poliittinen taistelu käytiin lisättyjen valtuusmiesten kokouksessa Hämeenlinnan raatihuoneella 9.10.1908. Kaupunginvaltuuston kokousten pöytäkirjoihin ei vielä 1900-luvun alussa merkitty asioiden tiimoilta käytyä keskustelua. Sen sijaan *Hämeen Voima* julkaisi numerossaan 13.10.1908 lainanoton tiimoilta käydyn keskustelun omine reunahuomautuksineen. Varsinaiselle valtuustolle annettiin äänin 24-5 oikeus ottaa tarkoitusta

---

¹⁷⁰ Hämetär 25.4.1908, nr. 45.

¹⁷¹ Niemi 2003, 84. Nimimerkki Tiitus ilmestyi *Hämeen Sanomiin* 1902, sen edeltäjä oli Timoteus. *Raamattunsa* tuntevat ymmärtävät yhteyden. Vuosina 1902-1903 Tiituksen takana oli lehden toimittaja, Hämeenlinnan lyseon kasvatti, Kaarlo Kytomaa. Syyskuussa 1903 sitä käytti jopa kirjailija Joel Lehtonen. Eetu A. Alha toimi Tiituksena 1906–1909, siihen asti kunnes jätti *Hämeen Sanomat*. Tiitus sen sijaan jatkoi kirjotteluun vuoteen 1916 saakka. Havumäki 1955, 141; Niemi 2003, 77, 84.

¹⁷² HäSa 1.5.1908, nr. 49.

¹⁷³ Kallenautio 1987, 283s.

¹⁷⁴ HäV 28.4.1908, nr.47.

varten 260 000 markan suuruinen laina. Vastaan äänestivät sosialistit Oskar Sirén ja Oskari Viherä sekä Suomalaisen puolueen J.F. Alanko ja E. Grönholm, ja vielä nuorsuomalaisten listalta valittu vossikka-ajuri K.A. Penttilä, joka Arvi A. Kariston päiväkirjojen mukaan tosin oli ”aivan edustamaton”¹⁷⁵. Äänestäminen tapahtui siten, että vastustajien tuli nousta seisomaan. Alanko vastusti lainaottoa sillä perusteella, että hän pelkäsi ”syntyvän vaikeuksia raha-asioissa”. Olihan uutta vaivaistaloa varten juuri toukokuussa päätetty ottaa 70 000 markan laina. Lisäksi hänen mielestään vedenpuute ei kiirehtinyt asiaa, joten sen olisi voinut jättää vuodeksi pöydälle lepäämään. Perihämäläiseen tapaan Alanko totesi, että se olisi varovaisinta, ja ehkäpä vuoden päästä asiaan ”avautuisi uusia näkökohtia”. Työväenliikkeen paikallisiin johtomiehiin kuulunut Oskar Sirén perusteli vastustavaa kantaansa sillä, ettei kaupungissa ollut pulaa vedestä eikä sen laatu ollut heikentynyt – ”taudillisuus”, kuten ilmaisu lehden mukaan kuului, ei ollut lisääntynyt. Vesijohdosta hyötyisivät vain rikkaat, mutta kunnallisäyrin nosto rasittaisi kaikkia veronmaksajia. Lisäksi Sirén sanoi suoraan, että silloiset vallassaolijat tahtoivat saattaa kaupungin talouden niin huonoon kuntoon, että sitä olisi mahdoton hoitaa sitten kun kansanvaltainen kunnallishallinto astuisi voimaan ja työväki pääsisi päättämään asioista. Silloin olisi helppo syyttää sosialisteja. Sirén painotti, ettei tämä ollut hänen henkilökohtainen mielipiteensä, vaan työväen piirien yleinen näkemys. Hän esitti päätöstä vastaan vastalauseen, joka merkittiin pöytäkirjaan.¹⁷⁶

Vuonna 1908 niin suomettarelaiset kuin sosialistitkin vastustivat vesijohto- ja likaviemärihanketta seuraavin argumentein:

- 1) Väitettiin, että työläisten ja köyhien ihmisten asuttama Myllymäen esikaupunki jäisi kokonaan viemäriverkoston ulkopuolelle. Liliuksen alkuperäisessä suunnitelmassa asian laita näin olikin, mutta sitä muutettiin niin, että vuonna 1910 myös Myllymäki oli liitetty pääviemäriin.¹⁷⁷
- 2) Paheksuttiin sitä, että kaupungin ripeimmin kasvava kaupunginosa, työväestön ja köyhien ihmisten asuttama Myllymäki, oli jätetty kokonaan vesijohdon ulkopuolelle. Sen sijaan myös myllymäkeläiset joutuisivat kunnallisveron muodossa osallistumaan rakennuskuluihin. Närkästys olikin oikeutettua. Vesijohdon runkoputki nimittäin oli linjattu suunnitelmassa Myllymäen kaupunginosan sivuitse kulkevan Turuntien alle, mutta kyseinen alue jäi täysin ilman liittymiä. Tämä käy havainnollisesti ilmi

---

¹⁷⁵ Karisto 2000, 40.

¹⁷⁶ Valt.pk. 9.10.1908, § 1; HäV 13.10.1908, nr. 114; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 116. Oskar Sirénistä ks. Koskimies 1966, 94, 543s; Saari 1988, 122, 133-135.

¹⁷⁷ Manner 1910, 13; Juuti & Rajala 2011, 52s.

kuvaliitteen kuvien nro 2 ja nro 3 kartoista. Alkuvaiheessa edes Turuntielle ei suunniteltu yhtään palo- tai vesipostia. Kunnallinen vesijohto ulotettiin Myllymäkeen vasta vuonna 1930.¹⁷⁸

- 3) Talosulusta alkaen vesijohdon rakennuskustannukset lankesivat talonomistajan kannettaviksi. Tämän pelättiin nostavan vuokria, niin kuin sitten kävikin: vuonna 1910 talonomistajat päättivät korottaa vuokria 15 prosentilla niissä asunnoissa, jotka oli liitetty kaupungin vesijohtoverkkoon. Lisäksi esitettiin, että vain noin 50 taloa olisi valmiita liittymään kunnalliseen vesijohtoverkkoon, eikä lukumäärä tulevaisuudessakaan juuri kasvaisi.¹⁷⁹
- 4) Esitettiin, että vesijohtolaitoksen vuotuiset tulot kaupungille olisivat enimmilläänkin vain 8 000 mk, kun taas vuotuiset kulut joka tapauksessa noin 31 000 mk.
- 5) Pelättiin, että lainanotto nostaisi kaupunkilaisten verotaakkaa.
- 6) Raittiusaate kuului työväenliikkeen ja osittain myös Suomalaisen puolueen ohjelmaan. Viemärlaitoksen rakennuskulut oli tarkoitus kokonaan kattaa kaupungin anniskeluyhtiön tuloilla.
- 7) Sekä suomettarelaiset että sosialistit väittivät, että vesijohto- ja likaviemärihankkeen tarkoituksena oli saattaa kaupungin talous sekasortoon. Heidän mukaansa se oli ”vanhan rahavallan” edustajien keino jarruttaa kansanvaltaisia uudistuksia. Kysymys ei ollut vainoharhaisesta salaliittoteoriasta, vaan oman aikansa poliittisesta vihapuheesta ja osoitus siitä, että poliittinen kamppailu Suomessa oli käynyt rajummaksi vuoden 1905 suurlakon jälkeen – myös kunnallispolitiikassa. Eduskunta oli vuonna 1908 hyväksynyt uuden, kansanvaltaisemman kunnallislain, jota keisari ei tosin koskaan vahvistanut. Monissa kaupungeissa ”vanhan vallan edustajat” esittivät samanlaisia skenarioita tulevaisuudessa hämmöttävästä kunnallistalouden rapauttamisesta, tulilinjalla vain olivat ”yhteiskunnan varattomat” ja ”vähävarainen kansankerros”.¹⁸⁰
- 8) Väitettiin, ettei vesijohto ollut tarpeellinen saati sitten välttämätön Hämeenlinnassa, sillä kaivovettä oli runsaasti ja sen laatu oli hyvää. Viemärlaitoksen tarpeellisuutta sen sijaan ei kyseenalaistettu. *Hämeen Sanomien* kohdalla kyse oli poliittisesta opportunistista, sillä vielä vuonna 1907 lehti oli suorastaan vaatinut kaupunginvaltuustoa kiirehtimään vesijohtohanketta.

---

¹⁷⁸ Koskimies 1966, 378; Juuti & Rajala 2011, 52. Myllymäen vesijohtolaajennus rakennettiin hätäaputöinä yleismaailmallisen talouslaman aiheuttaman joukkotyöttömyyden lievittämiseksi. Koskimies 1966, 380.

¹⁷⁹ HäSa 20.3.1908, nr. 33; HäV 13.9.1910, nr. 103; Koskimies 1966, 380; Juuti & Rajala 2011, 63.

¹⁸⁰ Kuusanmäki 1983, 72s.

Sanomalehtikirjoittelun perusteella voi tehdä sen johtopäätöksen, että ennen vuotta 1908 vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakentamista pidettiin Hämeenlinnan kunnallispolitiikassa tarpeellisenä, jopa välttämättömänä hankkeena. Se nähtiin yleishyödyllisenä, ei poliittisena kysymyksenä, jonka toteutumista hidastivat yksinomaan taloudelliset ja tekniset haasteet. Hämeenlinnan työväenyhdistys muuttui sosialistiseksi vasta vuonna 1900¹⁸¹, ja työväenliikkeen mielipiteitä asiasta ennen vuotta 1906 on vaikea seurata, koska sen äänenkannattaja *Hämeen Voima* alkoi ilmestyä vasta tuolloin. *Hämeen Sanomien* kiivaan kritiikin poleemisuus ja kärkevyys – ei niinkään suunta ja motiivit – johtui ainakin osittain sen päätoimittajan Eetu Alhan persoonasta. Pääkirjoituksissaan ja pakinoissaan nimimerkki Tiituksen suojissa juuri hän hyökkäsi vesijohtohankkeen kimppuun. Niemen mukaan ”Alha polemisoi sanoja säästämättä toisin ajattelevia vastaan”. Myös Alhan omien työtoverien mukaan hänessä oli ”jotain demonista, joka ilmeni voimana ja kiivautena oikeaksi katsotun asian puolesta”.¹⁸² Kun Alha oli kesällä 1909 jättänyt *Hämeen Sanomat*, alkoi myös lehti kirjoittaa vesijohtohankkeen edistymisestä neutraaliin sävyyn.¹⁸³

3.4 Vesilaitos valmistuu: hanat avataan juhlallisesti 23.11.1910

Kaupunginvaltuuston maaliskuussa 1908 tekemän päätöksen toteutuminen eteni hitaasti. Varovaisuudesta kertoo sekin, että valtuusto jätti 9.10.1908 tekemänsä päätöksen perusteella itselleen oikeuden vielä harkita kysymystä ja vasta myöhemmin päättää milloin ja miten työ olisi suoritettava. Valmistavien töiden yhteydessä näet saattaisi ilmaantua asianhaaroja, jotka vaikeuttaisivat hanketta ja mikä pahinta, korottaisivat kustannuksia.¹⁸⁴

Keväällä ja kesällä 1909 vesijohtotoimikunta teetti valmistavia töitä. Vedenotto paikaksi suunnitellun Ämmänsuon laitaan tehtiin lähes 20 koeporausta aina 27 metrin syvyyteen saakka. Vesinäytteet lähetettiin tutkittaviksi Helsinkiin ja Viipuriin. Kysymyksessä ei edelleenkään ollut varsinainen mikrobiologinen tutkimus – vaikka sellaiseenkin Suomessa olisi ollut edellytyksiä, kuten edellä on todettu – vaan ainoastaan kemiallinen analyysi. Kun tuloksia verrattiin ”saksalaisten hyvälle vedelle sallimiin määriin”, osoittautui Ahvenistonharjun pohjavesi erinomaiseksi. Asian täydelliseksi varmistamiseksi toimikunta pyysi lisäselvitystä

---

¹⁸¹ Koskimies 1966, 540s; Saari 1988, 46-53.

¹⁸² Niemi 2003, 84.

¹⁸³ Ks. esim. HäSa 31.7.1909, nr. 83.

¹⁸⁴ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 11.

professori Albert Palmbergilta, joka oli kansainvälisestäikin tunnettu hygienian asiantuntija.¹⁸⁵ Häneltä saatiinkin 2.9.1909 lausunto, jossa todettiin, että vedenottoaika oli riittävän paksulla sorakerroksella suojattu ja että vesi hänelle esitettyjen kemiallisten analyysien perusteella oli erinomaista. Prof. Palmberg kylläkin totesi, ettei ”mitään tuloksia bakteriologisista ja mikroskooppisista tarkastuksista minulle ole ilmoitettu, mutta olen minä geoloogisten muodostusten nojalla sitä mieltä, että tällaiset tarkastukset olisivat antaneet kielteisen tuloksen”. Hän oli varma, että vettä olisi riittävästi kaupungin tarpeisiin myös tulevaisuudessa - insinööri Gagneurin mukaan vettä olisi riittänyt jo yhdestä porakaivosta kaupungille ”rajattomaan tulevaisuuteen”. Vaikkei vedenottoaikaa ”lähimmässä lähistössä” prof. Palmbergin mukaan löytynyt asutusta eikä viljelysmaita, tulisi vedenottoaika ympäristöineen kaiken varalta hänen mielestään suojata aitauksella veden laadun varmistamiseksi. Palmberg ei ilmeisesti perustanut lausuntoaan ainoastaan lukemiinsa tutkimuksiin ja raportteihin, vaan kävi todennäköisesti itsekin paikan päällä Ahvenistolla tutustumassa olosuhteisiin kesällä 1909.¹⁸⁶

Koeporausten lisäksi tehtiin myös 17,6 m syvä koekaivo, joka osoittautui niin hyväksi, että se jäi varsinaiseen käyttöön. Jopa koepumppauksia suoritettiin, mutta tulokset olivat vain suuntaa antavia, sillä ”tarpeeksi voimakkaiden koneiden puutteessa” ne eivät olleet ”ehdottomasti sitovia”¹⁸⁷. Saatujen tulosten perusteella toimikunta rohkeni päätellä, että valmiin vesijohtolaitoksen kapasiteetti vastaisi kolminkertaisesti Hämeenlinnan arvioitua vedentarvetta 15 vuoden kuluttua. Toimikunta teki myös taloudellisia laskelmia ja pyysi tarjouksia eri yrityksiltä putkista, koneista, urakoista ja materiaaleista. Valmistavista töistä koituneet menot tekivät kaikkiaan 17 555 mk, johon sisältyi jo valmiiksi rakennetun putkikaivon hinta, noin 4 000 mk.¹⁸⁸

Varsinaiset rakennustyöt eivät kuitenkaan vielä alkaneet. Syyskuussa 1909 valtuustolle saapui saman kuun kuudentena päivänä päivätty vesijohtotoimikunnan kirje. Toimikunta ehdotti kunnioittaen seuraavaa:¹⁸⁹

---

¹⁸⁵ Professori Albert Palmbergin (1831-1916) vuonna 1889 julkaisema hygienian käsikirja käännettiin useille kielille ja oli useissa maissa käytössä oppikirjana. Suurten nälkävuosien aikana (1866-1868) hän sai vuonna 1868 nimityksen Viipurin piirilääkäriksi ja teki jo tuolloin havainnon, jonka mukaan sairastuvuus suolistotauteihin kasvoi lumien alkaessa sulaa. Syyksi Palmberg otaksui, että saastuneet pintavedet pääsivät kaivoihin. Turpeinen 1986, 206s; Hietala 1992, 81-99; Ignatius 2000, 518.

¹⁸⁶ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 11-13; Manner 1910, 17.

¹⁸⁷ Vesijohtolaitoksen pumppukoneisto oli saatu Koskimiehen mukaan asennettua paikoilleen jo syyskuussa 1909. On tietysti mahdollista, ettei laitteisto vielä tuolloin ollut täydessä toimintavalmiudessaan. Koskimies 1966, 379.

¹⁸⁸ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 11.

¹⁸⁹ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 10-12.

- 1) Vesijohtotyöt aloitetaan ensi tilassa, ja nykyiselle tai vastaavalle toimikunnalle annetaan toimeksi ryhtyä kaikkiin tarvittaviin toimenpiteisiin ja harkintansa mukaan ratkaista esille nousevat haasteet.
- 2) Rahatoimikamarille annetaan toimeksi lopultakin pyytää kaupunkien väliseltä paloapuyhtiöltä sovitun suuruinen laina, ja niin edullisin ehdoin kuin vain mahdollista. Tarvittavat lisävarat hankittaisiin joko metsänmyynnillä tai muulla tavoin.
- 3) Valtuusmiehet päättäisivät jo nyt, että kaupungin anniskeluyhtiön voittovaroista kuluvalta vuodelta 1909 siirrettäisiin 50 000 mk vesijohtorahastoon. Koko suunnitelmahan oli tehty sillä edellytyksellä.

Kaupunginvaltuusto päätti yksimielisesti 10.9.1909, että vesijohtolaitoksen varsinaiset rakennustyöt oli aloitettava ensi tilassa ja antoi vesijohtotoimikunnalle tehtäväksi ryhtyä kaikkiin asian vaativiin toimenpiteisiin, ja että joulukuussa 1906 valitun toimikunnan kokoonpano päätettiin säilyttää vanhassa muodossaan.¹⁹⁰

Vesijohtoverkoston varsinaiset rakennustyöt aloitettiin 12.4.1910. Ensimmäinen pääjohto vedettiin Ämmänsuolta Poltinahontielle ja sieltä Turuntietä pitkin keskustaan Kaivokadulle. Toinen pääjohto vedettiin Kaurialan läpi keskustaan Kymnaasikadun (nykyinen Lukiokatu) ja Kasarmikadun risteykseen. Ison torin eli Hämeenlinnan torin putki saavutti syksyllä 1910, kuten kuvallituksen kuvasta nro 7 voi havaita.¹⁹¹ Koko linja oli valmis 26.10.1910. Kun alkuun oli päästy, koko yli 10 kilometriä pitkä verkosto valmistui varsin ripeästi. Työ kyllä vaatikin 5 938 miestyöpäivää ja 365 hevostyöpäivää. Katujen tasoitustöissä kului 298 miestyöpäivää ja 575 hevostyöpäivää. Materiaalikustannusten osuus oli kuitenkin peräti 71 prosenttia. Töitä johti hämeenlinnalainen rakennusmestari Otto Tolonen, ja valvojana toimi Viipurin kaupungininsinööri Bernhard Gagneur. Valmistuessaan vesijohtoverkkoon oli yhdistetty 50 taloa, ja paloposteja oli niitäkin 50.¹⁹²

Likaviemärlaitoksen osalta rakennustyöt alkoivat jo kesällä 1909. Syynä töiden kiirehtimiseen oli ennen kaikkea se, että tuona kesänä vesi oli tavallista matalammalla kaikissa Suomen vesistöissä ja sen seurauksena myös pohjavesi oli alhaalla. Näin ollen viemäriputkien kaivaminen luonnostaan soiseen ja märkään maastoon oli helpompaa. Valtuusto päätti 4.6.1909 aloittaa kaivuutyöt, ja Pohjoisen Niittykadun valtaviemäri valmistuikin jo samana kesänä. Muutoin viemärlaitoksen rakentaminen sujui yhdessä vesijohtoputkien asentamisen kanssa,

---

¹⁹⁰ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 13.

¹⁹¹ Koskimies 1966, kuva nr. 145.

¹⁹² Juuti & Rajala 2011, 42, 52.

sillä viemäri- ja vesiputket laskettiin säästöyisiä samaan kaivantoon aina kuin se vain oli mahdollista. Halkaisijaltaan pienempi vesijohtoputki laitettiin joskus pohjalle ja viemäriputki sen päälle; v-kirjaimen muotoinen kaivanto säästi sekin aikaa ja rahaa.¹⁹³

Viemärlaitoksen ensimmäisen vaiheen valmistuttua vuonna 1910, siihen kuului varsinainen keskustan alue, johon Kaurialan ja Myllymäen suunnasta tulevat linjat liittyivät. Myllymäen työläiskaupunginosan liittäminen viemäriverkoston ei siis kuulunut Liliuksen alkuperäiseen suunnitelmaan vuodelta 1908. Tämä tietysti aiheutti vastustusta työväenliikkeen taholta, mutta myös porvarillinen *Hämeen Sanomat* arvosteli ratkaisua, kuten edellä on seikkaperäisesti osoitettu. Tämä ei sinänsä ollut yllättävää, sillä Suomalainen puolue ajoi kieliasian mukana aina tavallisen suomalaisen kansan asiaa¹⁹⁴ ja *Hämeen Sanomista* oli vuonna 1907 tullut virallisestikin sen äänenkannattaja. Juuti & Rajalan arvelevat, että *Hämeen Sanomien* ”voimakas kritiikki ehkä vaikutti valtuutettuihin”, ja viemäriverkosto ulotettiin myös Myllymäkeen jo vuonna 1910. Tämä voi hyvinkin pitää paikkansa, mutta toinen syy saattaa olla taloudellinen: vesijohdon runkoputki Ahvenistolta keskustaan kulki joka tapauksessa Myllymäkeä rajaavan Turuntien alla, ja koska viemäri- ja vesijohtoputket laskettiin samaan kaivantoon ja koska betoniset viemäriputket olivat hinnaltaan varsin edullisia ja koska alle asennettu vesijohto vielä omalla rakenteellaan tuki viemäreitä, muodostuivat rakennuskulut verraten alhaisiksi. Näin ikään kuin saatiin kaksi karpästä yhdellä iskulla.¹⁹⁵

Viemäriverkoston rakentaminen otettiin valtuustossa esille vielä kerran 24.9.1909, kun valtuusmies, kauppias Juhan Emil Helenius jätti kirjelmän, jossa hän vaati töiden keskeyttämistä. Heleniuksen mukaan koko suunnitelma oli huono tai sitä ei ollut noudatettu. Viemäriputket oli kaivettu niin lähelle maanpintaa (paikoitellen vain puolen metrin syvyyteen), että ne jäätyisivät, raskaat betoniputket taipuisivat pohjan pettäessä ja murtuisivat. Asiasta olisi saatava asiantuntijalausunto. Näin Helenius. Kaupunginlääkäri Viktor Manner vastasi vesijohtotoimikunnan puolesta jo samaisessa valtuuston kokouksessa herra Heleniukselle, että viemärlaitosta rakennetaan insinööri Liliuksen jo hyväksytyjen suunnitelmien mukaan ja niitä noudattaen. Kun Helenius kuulemma oli vasta kokouksen alussa, kirjelmän jo jätettyänsä, saanut tietää että töitä tehdään mainitun suunnitelman mukaisesti, luopui hän vaatimuksistaan. Valtuusmiesten taholta kirjelmä ei aiheuttanut minkäänlaisia toimenpiteitä.¹⁹⁶ Koskimiehen mukaan vanhasuomalaisiin lukeutunut Helenius protestoi viemärlaitoksen rakennustöitä

---

¹⁹³ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 16.

¹⁹⁴ Apunen 1987, 205-210.

¹⁹⁵ Juuti & Rajala 2011, 40, 52s.

¹⁹⁶ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 17.

ainoastaan poliittisista syistä.¹⁹⁷ Joka tapauksessa on kummallista, että Helenius kirjelmässään väitti, ettei viemärlaitoksen rakentamiselle ollut laadittu kunnollisia suunnitelmia, vaikka hän itse oli äänestänyt niiden hyväksymisen puolesta vuotta aikaisemmin.

Kunnallispoliittinen jakkailu sen enempää kuin poliittinen riitelykään ei enää syksyllä 1909 hidastanut vauhtiin pääsystä viemärlaitoshanketta. Sen sijaan vesijohtotoimikunnan oma tohelointi aiheutti ikävän yllätyksen. Pohjoisen Niittykadun (nykyinen Niittykatu) kohdalla, johon nimensä mukaisesti keskusta pohjoisessa rajoittui ja niityt alkoivat, runkoputki yritettiin kaivaa yhtä korttelia etelämmäksi suunnitelmasta poiketen. Vanhan vaivaistalon edustan rinne Kaivokadun ja Koulukadun risteyksessä osoittautui kuitenkin ”juoksevaksi saveksi”, johon runkoputkea ei kyettykään kaivamaan. Ei auttanut muu, kuin jättää jo asennetut putket maahan ja jatkaa alkuperäisen suunnitelman mukaisesti siitä mihin oli jääty. Hukkaan mennyt työ ja rakennustarpeet aiheuttivat runsaan 4 000 markan menetyksen. Vertailun vuoksi todettakoon, että viemäriverkoston kokonaiskustannukset olivat lopulta noin 98 000 markkaa.¹⁹⁸

Syksyllä 1909 verkkaisesti alkuun päässyt vesijohtohanke kohtasi seuraavana vuonna vastuksia yllättävältä taholta. Vedenottoalueella, Ämmänsuohon pistävällä niemekkeellä oli nimittäin venäläisen sotaväen vanha ruutimakasiini, joka oli ollut useamman vuoden tyhjillään ja käyttämättä. Se häiritsi vesijohtolaitoksen konehuoneen vapaata sijoittamista, ja vieraan rakennuksen sijaintia vedenottoalueella pidettiin muutenkin haitallisena. Venäläisten kasarmien läheisyys selviää kuvaliitteiden nro 2 ja nro 3 kartoista. Vesijohtotoimikunta kääntyi kaupunginvaltuuston puoleen makasiinin poistamiseksi. Koska valtuusto ei tahtonut ärsyttää venäläisiä sotilasviranomaisia, se tarjoutui toimikunnan ehdotuksen mukaisesti ostamaan vanhan ruutimakasiinin tai siirtämään sen yhteisesti sovitulle paikalle.¹⁹⁹

Asiasta kehkeytyi pitempää kirjeenvaihtoa valtuuston ja paikallisten sotilasviranomaisten välille. Kaupunginvaltuusto koki, että sotaväki käytti tilaisuutta hyväkseen ja yritti kiristää itselleen uusia etuja. Hämeenlinnan kaupungin rahatoimikamari sai 21.2.1910 Kaartinjoukkojen ja Pietarin sotilaspiirin esikunnalta kirjeen, jossa se ilmoitti voivansa suostua ehdotuksiin vain tietyin ehdoin. Varuskunnalle oli osoitettava uusi ampumaradan paikka 300 askeleen²⁰⁰ ammuntoa varten, ja kyseinen ruutimakasiini (vaja N:o 94) oli siirrettävä sinne. Vajan siirto tapahtuisi kaupungin kustannuksella, ja kaupungin tulisi luovuttaa vesijohdosta

---

¹⁹⁷ Koskimies 1966, 378.

¹⁹⁸ Manner 1910, 52, 56.

¹⁹⁹ Manner 1910, 23.

²⁰⁰ Askel on vanha pituusmitta, n. 30 cm. 300 askelta on siis n. 100 m.

vettä ilmaiseksi venäläisen varuskunnan tarpeisiin. Vastaavasti kaupunki voisi ottaa hiekkaa ja soraa armeijalle luovutettavalta alueelta, jos siitä ei koituisi minkäänlaista haittaa sotaväelle.²⁰¹

Osoittautui, että Hämeenlinnan kaupungilla ja sotilasviranomaisilla oli eri käsitys Ämmänsuon omistussuhteista: valtuuston mukaan se kuului kaupungille, mutta rykmentin komentajan ja Pietarin sotilaspiirin esikunnan mukaan alue kuului kruunulle. Niinpä valtuusto vastasi 2.4.1910 sotilaspiirin esikunnalle lähettämässään kirjeessä – joka oikeastaan oli kaupunginlääkäri Mannerin laatima kirjallinen lausunto – ettei se voinut suostua asetettuihin ehtoihin, eikä varuskunnalla ollut mitään juridisia oikeuksia Ämmänsuon palstaan. Koska sovitteluyritykset olivat olleet tuloksettomia, valtuusmiehet katsoivat kaupungin olevan pakotettu viemään asian oikeuteen. Juttu olikin esillä raastuvanoikeudessa Hämeenlinnassa ja sen käsittely päättyi 14.11.1910 siten, että oikeus velvoitti sotilasviranomaisia huhtikuun ensimmäiseen päivään vuonna 1911 mennessä poistamaan vajan N:o 94 riidanalaiselta paikalta ja jättämään maan kaupungin vapaaseen hallintaan.²⁰²

Toinenkin maankäyttöön liittyvä riita häytti vesijohtohanketta vuonna 1910. Suunniteltu vesisäiliön paikka oli aivan kaupungin ja Ojoisten virkatalon maiden rajalla (ks. kuvaliite nro 3). Ojoisten puolelta löytyi kuitenkin kaksi metriä korkeampi paikka, joka olisi veden luonnollista painetta ajatellen tietysti ollut parempi. Koska myös varsinainen vedenottoaika oli hyvin lähellä rajaa, katsottiin että oli välttämätöntä saada sen suojaksi kaistale Ojoisten mailta. Vesijohtotoimikunta ehdotti valtuustolle, että pitkin maa-alueiden rajaa lunastettaisiin pakkoluovutuksella noin 50 metrin levyinen kaistale vedenottoaikaan suojaksi. Asia alistettiin lisättyjen valtuusmiesten käsiteltäväksi, jotka 14.1.1910 hyväksyivät ehdotuksen. Juttu vaati vielä senaatin ja kenraalikuvernöörin hyväksymisen. Senaatin suostumus saatiinkin, mutta koska asian käsittely kenraalikuvernöörin virastossa pitkittyi, täytyi vesisäiliön rakentaminen aloittaa toukokuussa 1910 kaupungin omistamalle maalle. Tämän takia pakkolunastettava alue pieneni entisestään. Toimikunnan puheenjohtajana Manner ehdotti, että koska hänet oli valittu edustamaan kaupunkia alueen paalutustilaisuudessa²⁰³ 17.12.1910, hänet oikeutettaisiin esittämään pienennettäväksi pakkolunastettavaksi pyydetyn alueen kokoa. Tähän valtuusto suostuikin. Ojoisten virkatalon vuokraajalla ja Hämeenlinnan kaupungilla oli erilainen käsitys pakkolunastettavan palstan arvosta. Vuokraaja valitti, että hän pakkolunastuksen kautta menettäisi osan karjanlaiduntaan ja metsänkäyttöoikeuttaan. Sitä paitsi hän menettäisi myös

---

²⁰¹ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 15s; Manner 1910, 57s.

²⁰² Manner 1910, 58s. Manner oli ilmeisesti tottunut asioimaan sotilasviranomaisten kanssa, sillä hän oli palvellut sotilaslääkärinä Orivedellä 1895–1899. Vem och vad 1926, 327.

²⁰³ Paalutustilaisuus tarkoitti katselmusta, jossa tontin tai palstan rajat merkittiin maastoon.

oikeuden vuokrata aluetta huvila- ja mäkitupalaistonteiksi. Kaupungin mielestä alue oli rakentamiseen sopimaton.²⁰⁴

Vesijohtolaitoksen vihkiäisjuhla pidettiin 23.11.1910. Siihen oli kutsuttu Suomen eri kaupunkien edustajia ja muita kutsuvieraita. Kutsuvieraat, valtuuston jäsenet ja joukko muita kaupunkilaisia pääsivät tutustumaan Ahveniston vedenottoaikaan ja sen toimintaan. Myös kaupungin keskustassa yleisölle esiteltiin vesilaitoksen toimintaa: kaupungin korkeimmalla kohdalla, Lyseon kulmalla, yhteen palopostiin liitettiin kolme letkua, ja paineistettu vedentulo avattiin. Kaikissa letkuissa vesisuihku ylsi 36,5 metrin korkeuteen – tosin muut vedenkäyttäjät eivät silloin ilmeisestikään rasittaneet kapasiteettia. Tulosta pidettiin kuitenkin hyvänä, jopa Helsingin vesilaitosta parempana. Iltapäivällä kello neljä kokoonnuttiin juhlapäivällisille *Teatteriravintolaan*, jossa oli läsnä noin 60 vierasta. Kun oli päästy paistiin, kaupunginlääkäri Manner nousi pitämään puheen, jossa selosti vesijohtolaitoksen rakennusvaiheita ja esitti eläköön-huudon ”Hämeenlinnan edistykselle”. Vajaata viikkoa ennen juhlallisuuksia kaupunginvaltuusto oli päättänyt kauppias August Skogsterin ehdotuksesta antaa tohtori Viktor Mannerille kunnialahjan toiminnasta vesijohtolaitoksen hyväksi. Se oli hopeinen kahvikalusto, johon kuuluvaan tarjottimeen oli kaiverrettu ”23.11.1910 Viktor Mannerille Kunnialahja Hämeenlinnan kaupungilta etevästä toiminnasta vesijohtolaitoksen hyväksi”. Puheen jälkeen valtuuston puheenjohtaja, lehtori Albert Th. Böök ojensi kaupungin lahjan Mannerille.²⁰⁵ Koskimiehen mukaan ”tunnustuksen sanoja lausuttiin myös valtuuston suomettarelaiten jäsenten taholta”. Hänen mukaansa he tekivät sen siinä toivossa, että heidän yrityksensä nujertaa vesijohtohanke nyt unohdettaisiin.²⁰⁶ Saattaaahan myös olla, että runsas maljojen kohottelu innosti veljelliseen toveruuteen ja sai unohtamaan poliittiset erimielisyydet. Laseissa oli näet muutakin kuin vain raikasta vesijohtovettä. Viemärlaitos valmistui sekin vuonna 1910, mutta siitä hyvästä Manner ei hopeista lahjaa saanut. Ehkä olisi ollutkin jotenkin tyyliä ottaa ojentaa hopeinen kahvikannu, jonka kylkeen olisi kaiverrettu ”Muistoksi lokaviemäriputkiston rakentamisesta”.

Vesijohtolaitoksen varsinainen toiminta alkoi vuoden 1911 alusta. *Hämeen Sanomatkin*, joka aikaisemmin oli arvostellut kaupungin vesijohtohanketta, tunnusti kirjoituksessaan 24.11.1910 sen olevan edistysaskeleen. Lehti myönsi, että kaiken kaikkiaan tekniset ratkaisut osoittautuivat onnistuneiksi ja budjettikin oli alitettu.²⁰⁷ Jopa *Hämeenlinnan Työväenyhdistys* myönsi

²⁰⁴ HäSa 20.12.1910, nr. 144; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 17; Manner 1910, 59s.

²⁰⁵ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 123.

²⁰⁶ Koskimies 1966, 379s.

²⁰⁷ HäSa 24.11.1910, nr. 133; Manner 1910, 60-62.

vesijohdon tarpeellisuuden. Sen johtokunta ehdotti jo lokakuussa 1910, että Kasarmikadulla sijainnut työväenyhdistyksen talo liittyisi vesijohtoon. Jäsenistö oli samaa mieltä, ja suunnitelmat laadittiin ja urakkatarjouksetkin pyydettiin, mutta siihen se sitten jäikin: hanke oli työväenyhdistykselle kuitenkin liian kallis.²⁰⁸

3.5 Miksi kaupunginlääkäri Mannerin piti välttämättä saada vesijohto Hämeenlinnaan?

Anders Viktor Manner ei ollut alkuaan hämeenlinalainen. Hän oli syntynyt vuonna 1864 talollisen poikana ruotsinkielisellä Pohjanmaalla, mutta oli suomalainen kieleltään ja fennomaani mieleltään. Nimikin muuttui ylioppilaaksi pääsyn yhteydessä vuonna 1886 Anders Viktor Blomqvistista muotoon Antero Viktor Manner. Lääketieteen lisensiaatiksi Manner valmistui Helsingin yliopistosta vuonna 1894. Sitä ennen hän opiskeli myös Berliinissä vuosina 1889-1890. Hämeenlinnan kaupunginlääkäriksi hänet valittiin vuonna 1899, mistä virasta hän siirtyi vuonna 1914 terveydenhuollon tarkastajaksi Helsinkiin. Hämeenlinnan vaihe kesti siis 15 vuotta.²⁰⁹

Hämeenlinnan kaupunginlääkärinä Manner julkaisi useita suppeita, mutta varsin pikkutarkasti toimitettuja tutkimuksia kaupunkinsa terveydellisistä ja yhteiskunnallisista oloista. Hän jatkoi kirjottelua myös Helsingin vuosinaan, pitäytyen nytkin hygieniaa käsittelevissä aiheissa. Erityistä kiinnostusta Manner osoitti Helsingissäkin nimenomaan vesijohto- ja viemärlaitosta sekä rantavesien laatua kohtaan.²¹⁰

Hämeenlinnassa Viktor Manner osallistui erityisen tarmokkaasti kunnallispolitiikkaan: kaupunginvaltuuston jäsen 1904–1912, rahatoimikamarin puheenjohtaja 1912–1913, sähkövalokomitean puheenjohtaja 1908–1913. Kaupunginlääkärinä hän kuului virkansa puolesta terveydenhoitolautakuntaan, mutta sen lisäksi myös valmisteluvaliokuntaan, tonttivaliokuntaan, kaupungin virkailijoiden palkkauskomiteaan, vesijohtotoimikuntaan – jopa muinaismuistovaliokuntaan. Lisäksi hän toimi *Hämeenlinnan kaupungin Väkijuomain Vähittäismyynti- ja Anniskelu-osakeyhtiön* liikkeenvalvojana ja tilintarkastajana. Kunnallisten tehtävien lisäksi Mannerilla oli kaupungissa lukuisia muitakin luottamustoimia.²¹¹ Monet hänen

²⁰⁸ Koskimies 1966, 380; Saari 1988, 115; Rajala & Juuti 2011, 52.

²⁰⁹ Vem och vad 1926, 327s; Suolahti 1936, 1.

²¹⁰ Suolahti 1936, 3; Koivusalo et alia 1981, 377.

²¹¹ Koskimies 1966, 154s. Muista luottamustoimista mainittakoon seuraavat: Hämeenlinnan säästöpankin isännistön jäsen ja hallituksen varapuheenjohtaja, Hämeenlinnan yksityisen eläkelaitoksen johtokunnan puheenjohtaja, Hämeenlinnan suomalaisen yhteiskoulun johtokunnan puheenjohtaja.

ajamansa kunnallispoliittiset hankkeet, kuten Kauppatorin kiveäminen ja Kirkkopuiston rakentaminen sekä Vanajaveden rantojen kunnostus, kuuluivat aikansa näkökulmasta hygienian ja terveysolojen parantamiseen – eivät ainoastaan kaupunkikuvan kohentamiseen.²¹² Kirkkopuistoa kutsuttiinkin yleisesti Hämeenlinnassa ”Mannerin perunamaaksi”.²¹³ Kaupunginsairaalan uusiminen ja laajentaminen vuonna 1913 tapahtui niin ikään hänen aloitteestaan.²¹⁴ Kun vielä muistaa, että Hämeenlinnan vuosinaan Manner harjoitti varsin ahkeraa julkaisutoimintaa ja että kaupunginlääkärin virkavelvollisuuksien hoitaminen vei aikansa, voi vain kysyä, milloin hän ehti nukkua. Mannerilla on täytynyt olla erityinen kyky voittaa puolelleen ihmisten luottamus ja verkostoitua – kuten nykyään sanottaisiin – sillä hänellä ei ollut ennen Hämeenlinnaa muuttoaan aikaisempia suhteita kaupunkiin, toisin kuin monilla muilla kunnallismiehillä ja paikallisilla vaikuttajilla. Lisäksi Manner oli kaupunginlääkärin viran saadessaan vasta 35-vuotias.

Viktor Manner oli poikkeuksellisen tarmokas ja aikaansaapa, voimakas persoonallisuus. Mutta miksi hänen tarmokkuutensa suuntautui juuri sosiaaliterveydenhuollon alueelle, hygienian ja vesihuollon kysymyksiin? Se aatteellinen kasvupohja, joka ikään kuin antoi suunnan hänen toiminnalleen, oli *Duodecim*-seura.

Duodecim-seura oli perustettu vuonna 1881 nimenomaan suomenkielisen lääkärikunnan järjestöksi.²¹⁵ Viktor Manner liittyi *Duodecim*-seuraan jo nuorena lääketieteen opiskelijana vuonna 1889 ja toimi siinä aktiivisesti koko elämänsä ajan.²¹⁶ Matti Klinge toteaa, että *Duodecim*-seuran synty on usein nähty ennen kaikkea protestina ruotsalaisuutta vastaan. Hänen mukaansa tämä aspekti onkin näkyvä ja tärkeä, mutta seuran ”radikaalifennomaaniseen” ohjelmaan kuului paljon muitakin kuin vain puhtaasti suomen kielen suosimiseen liittyviä elementtejä.²¹⁷ *Duodecim* oli ”radikaalien uudistajien yhteenliittymä”. Se pyrki uudistamaan muutakin kuin vain Suomen lääketieteen kielipohjan. Härö puhuu 1880-luvulla syntyneestä terveydenhoidon ja terveydenhuollon aatteesta, jota 1930-luvulla alettiin kutsua sanalla kansanterveys. Tämän aatteen prioriteetteja olivat ennen kaikkea laajasti käsitetty hygienia²¹⁸ ja sen kaikenpuolinen edistäminen. Tärkeitä elementtejä olivat tieteidenvälinen yhteistyö –

---

²¹² Hietala 1992, 69-72, 131s.

²¹³ Näin muisteli 91-vuotias torikauppias Lyyli Nieminen vielä vuonna 1984. Samaisessa haastattelussa hän jaksoi yhä mainita, että Viktor Manner oli ”kovasti uudistushaluinen”. Ijäs 1984. Aino Kaisla muisteli vuonna 1972, että puistoa olisi sanottu myös ”Mannerin kalmistoksi”. Kaisla 1972, 11.

²¹⁴ Koskimies 1966, 391.

²¹⁵ Klinge 1981, 13, 16; Saarenheimo 1981, 49-52; Hietala 1992, 100.

²¹⁶ Suolahti 1936, 4s; Koivusalo et alia 1981, 375, 379.

²¹⁷ Klinge 1981, 21.

²¹⁸ Harjulan mukaan „hygieniaprojekti jakautui 1900-luvun alussa kolmeen toisiinsa kietoutuvaan toimintalinjaan”. Ne olivat yksilökohtainen hygienia, yleinen hygienia ja sosiaalihygienia. Harjula 2007b, 39.

nykyään sanottaisiin ”poikkitieteellisyys” – kansanvalistus, sosiaalisten ongelmien tiedostaminen sekä tietty ajan hermolla oleminen eli lääketieteen edistymisen kansainvälinen seuraaminen ja uusien aatteiden käytännön toteuttaminen. Myös kaikenlainen tilastoiminen koettiin tärkeäksi.²¹⁹ Juuri tämän Härön kuvaileman terveydenhoidon tai terveydenhuollon tai kansanterveyden aatteen radikaaleja edustajia ja edistäjiä duodecimiläiset olivat. Hietala puhuu ”progressiivisesta liikkeestä”, joka 1800-luvun lopulta alkaen otti ajaakseen hygieniää kaikilla sektoreilla. Samaan aikaan osa lääkäreistä erikoistui juuri hygieniaan, ja syntyi hygienian ammattilaisten joukko.²²⁰ Näin myös *Duodecim*-seuran piirissä: Härön mukaan sen alkuaikojen hengelle oli tyypillistä ymmärtää lääkärin asema kahdenlaisena asiantuntijana, toisaalta parantajana, toisaalta terveydenhuollon toteuttajana.²²¹

Viktor Manner oli *Duodecim*-seuran kasvattina omaksunut fennomanian lisäksi seuran muunkin aatteellisen perustan sekä sen toimintatavat. Hän itse ilmoitti olevansa nuorsuomalainen²²² ja pyrki toteuttamaan ”duodecimiläisen” terveydenhuoltoaatteen periaatteita tarmokkaasti Hämeenlinnassa kaupunginlääkärinä vuosina 1899–1914. Koska Manner oli täydentänyt opintojaan Berliinissä vuosina 1889–1890 ja seurasi terveydenhuoltoaatteen kansainvälistä kehitystä ulkomaisten aikakauskirjojen välityksellä, hän pystyi hyödyntämään uusimpia, etenkin saksalaisia, vesihuollon ja muunkin hygienian tutkimuksia Hämeenlinnassa toimiessaan.

Ehkäpä hiukan liioittelevaankin sävyyn Koskimies toteaa *Hämeenlinnan kaupungin historiassaan* seuraavaa:

Arvovaltaiselta taholta on sanottu, että Hämeenlinna Mannerin johtokaudella kehittyi monessa suhteessa takapajuisesta yhdyskunnasta aikaansa vastaavaksi kaupungiksi.²²³

”Arvovaltainen taho” on mitä ilmeisemmin Ensio Suolahti, Viktor Mannerin lääkäriystävä ja vanha hämeenlinnalainen. Lause on nimittäin suora sitaatti Mannerin muistikirjoituksesta vuodelta 1936.²²⁴

---

²¹⁹ Härö 1981, 131-134, 145s. Ks. myös Harjula 2007b, 16-39.

²²⁰ ”Progressiivinen liike niin Euroopassa kuin Yhdysvalloissa otti ajaakseen hygieniää kaikilla sektoreilla: elintarvikkeista henkilökohtaiseen hygieniaan, katujen puhtaanapidosta tehtaiden, ravitsemusliikkeiden, teurastamojen, leipomoiden, asuntojen ja koulujen hygieniaan. ... Tarkan tiedon ja tilaston aikaansaaminen oli edellytyksenä tautientorjunnalle. ... Suomalaiset lääkärit ja hygieenikot uskoivat aikalaistensa tavoin, että puhtaan juomaveden ja ruoan avulla voidaan ennalta ehkäistä tauteja ja pienentää kuolleisuutta. Kiirehdiittiin vesi- ja viemäriverkostojen rakentamista.” Hietala 1992, 69s.

²²¹ Härö 1981, 134.

²²² Koivusalo 1981, 102.

²²³ Koskimies 1966, 155.

²²⁴ Suolahti 1936, 2. Ensio Suolahti toimi *Duodecim*-seuran puheenjohtajana vuosina 1921– 1927 ja puolustusvoimien ylilääkärinä vuosina 1939–1944. Tommila 1996, 89.

Mannerin vuonna 1909 julkaiseman raportin *Terveys- ja sairashoidolliset olot Hämeenlinnan kaupungissa* alku on kuin uuden ajan terveydenhoitoatteen ohjelmajulistus:

Kulussa oleva vuosi (1909) on kaupungissa vallitseviin terveys- ja sairashoidollisiin oloihin nähden sikäli merkille pantava, että mainittuja oloja läheisesti koskeva vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakentamiskysymys ynnä pitempiä aikoja vireillä ollut sairaalakysymys ovat sen aikana saaneet lopullisen ratkaisunsa. ... Lienee selvä, että mainitut laitokset valmistuttuaan tulevat muodostamaan käännekohdan kaupunkimme yleisessä terveys- ja sairaushoidollisissa oloissa.²²⁵

On aivan selvää, että pienen Hämeenlinnan kaupunginlääkäri edusti Hietalan mainitsemaa, kansainvälistä ”progressiivista liikettä”, jonka päämääriin kuului hygienian valvonta ja parantaminen kaikilla yhteiskunnan sektoreilla. Hän uskoi vakaasti – eikä suinkaan virheellisesti – että puhtaan juomaveden ja puhtaiden elintarvikkeiden avulla voitiin ehkäistä tauteja ja pienentää kuolleisuutta. Samaan ohjelmaan kuului yleisen hygienian parantaminen viemäroinnin ja katujen sekä torialueiden puhtaanapidon avulla – viime mainittuun kuului myös niiden kiveäminen. Koulujen, vaivaistalojen ja sairaaloiden sekä myös tavallisten asuinrakennusten siisteyden kuin myös valoisuuden ja raikkaan huoneilman parantamisen uskottiin niin ikään edistävän kansan terveyttä – myöhemmin alettiinkin puhua ”kansanterveydestä”. Tärkeä ase 1800- ja 1900-lukujen vaihteen hygienikoille taistelussa tauteja vastaan oli tarkan tiedon hankkiminen tilastojen avulla. Mannerin tavoin monet heistä kokivat olevansa sekä parantajia että terveydenhuollon ammattilaisia. *Duodecim*-seura oli hänen aatteellinen kasvualustansa, mutta kansainväliseen progressiiviseen terveydenhuoltoaatteeseen hän pääsi tutustumaan myös eräässä sen keskuksista²²⁶ opiskellessaan Berliinissä vuosina 1889–1890. Aatteelliset tai lääkärin etiikkaan liittyvät syyt eivät yksin riitä selittämään sitä peräänantamattomuutta, jolla kaupunginlääkäri Viktor Manner vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakennushankkeen loppuun asti runnoi Hämeenlinnan kaupunginvaltuustossa. Hän oli myös henkilökohtaisilta ominaisuuksiltaan poikkeuksellisen tarmokas ja aikaansaapa ihminen ja ilmeisesti luonteeltaan varsin dominantti. Alaluvussa 1.5 onkin jo kerrottu Arvi A. Kariston valittaneen, että kaupunginvaltuustossa syntyi vain vähän keskustelua, sillä Mannerin käytettyä puheenvuoronsa muilla ei ollut mitään sanomista.

---

²²⁵ Manner 1909, alkulause.

²²⁶ Hietala 1992, 154, 156, 158, 163.

3.6 Hämeenlinnan edistyksellinen vesilaitos

Hämeenlinnan vuonna 1910 valmistunut vesijohto- ja likaviemärlaitos käytti aikansa uusinta tekniikkaa ja olikin varsin edistyksellinen verrattuna muiden suomalaiskaupunkien vastaaviin laitoksiin. Sen vuoksi se pystyikin tyydyttämään kaupungin vesihuollon ja palotoimen tarpeet sellaisenaan pitkälle 1930-luvulle, ja pumppulaitoskin toimi ilman suurempia korjausinvestointeja pitkälle 1930-luvun puoliväliin.²²⁷

Vesilaitoksen tekniset ratkaisut perustuivat pääosin helsinkiläisen Hugo Liliuksen vesirakennustoimiston vuonna 1907 laatimiin suunnitelmiin, mutta kokonaisuutta oli paranneltu Viipurin kaupungininsinööri Berndt Gagneurin esitysten pohjalta.

Edistyksellisen Hämeenlinnan vesilaitoksesta teki ennen kaikkea se – ja siten se poikkesi myös aiemmista valtuustolle esitetyistä suunnitelmista – että vesijohtoon pumpattiin vain pohjavettä. Vedenotto paikaksi valittiin jo Liliuksen alkuperäisen suunnitelman mukainen Ämmänsuon alla sijaitseva rikas pohjavesialue Ahveniston harjualueen laidalla, syvässä suppamuodostelmassa. Vedenotto paikka rakennuksineen on esitelty kuvaliitteen kuvassa nro 3. Maanpinnan korkeuserot eivät tosin selviä asemapiirroksista, mutta jonkinlaisen kuvan pinnanmuodostuksesta antaa kuva nro 4. Suovesi ei päässyt pilaamaan pohjavettä, sillä Ämmänsuon turvekerroksen alla oli noin 10 cm paksu, vettä läpäisemätön, soransekainen savipatja, joka esti pintaveden tunkeutumisen vedenotto paikkaan. Varsinainen pohjavesiesiintymä oli kuitenkin paljon syvemmillä: savipatjan alla sijaitsevan 11 metriä paksun sorakerrostuman pohjalla.²²⁸

Suurin ero Liliuksen suunnitelman ja vesijohtotoimikunnan lopullisen ratkaisun välillä koski juuri pohjaveden keräämistä. Liliuksen ehdotuksessa suunniteltiin vesi pumpattavaksi suuresta, maanalaisesta betonikaivosta, jonne se omalla paineellaan kerääntyisi. Runsaan vedentulon vuoksi sitä ei olisi kyetty rakentamaan kuin kahden metrin syvyyteen maanpinnasta Ämmänsuon reunaan. Viipurin kaupungininsinööri Gagneurin ja kaupunginlääkäri Mannerin mukaan kaksi metriä oli aivan liian vähän. Mannerin mielestä suhteellisen lähellä vedenotto paikkaa oli asutusta, ja siksi ainoastaan syvälle ulottuvat putkikaivot tulivat

---

²²⁷ Vuonna 1935 toisen vesipumpun 25 vuotta palvellut männänvarsi katkesi, ja vuonna 1937 rakennettiin uusi vesisäiliö. Koskimies 1966, 380.

²²⁸ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910, 11-13; Manner 1910, 17; Juuti & Rajala 2011, 40.

kysymykseen. Toteutuneessa ratkaisussa vesi otettiin kahdesta kahdeksan tuuman putkikaivosta, joihin vesi imeytyi vähintään 11 metriä maanpinnan alapuolelta.²²⁹

Kuten Liliuksen alkuperäissuunnitelmassa, pohjavesi pumpattiin erityiseen vesisäiliöön, joka sijaitsi 36 metriä korkeammalla kuin keskustan korkein kohta Birger Jaarlin kadun ja Itäisen Linnankadun (nykyinen Linnankatu) kulmassa. Rakennuksen pohja oli hiukan kirkontornin ristien yläpuolella.²³⁰ Säiliöstä vesi kulki omalla paineellaan keskustaan. Korkeusero ei ollut suuren suuri, mutta laskelmien mukaan riittävä. Ajan yleisen käytännön mukaan ei siis rakennettu vesitornia, vaan betoninen säiliö, joka peitettiin hiekalla. Säiliön tilavuus oli 300 kuutiometriä, ja Liliuksen suunnitelmasta poiketen se rakennettiin kaksiosaiseksi. Ratkaisu helpotti vesisäiliön puhdistusta, eivätkä huoltotyöt päässeet aiheuttamaan katkoja vedenjakeluun. Betonisen säiliön suunnitteli insinööri Jalmari Castren, mutta piirustukset piirsi puhtaaksi hämeenlinalainen rakennusmestari Otto Tolonen (ks. kuvaliitteen kuva nro 5).²³¹

Pohjaveden nostamiseen betonisäiliöön tarvittiin toki erityinen pumppulaitos koneineen ja voimanlähteineen. Liliuksen mukaan kysymykseen olisi tullut joko ”höyry-, sähkö- tai petrolikäyttöinen moottori”. Hän itse suositteli petrolimoottoria, mutta Gagneur luotti ”höyryvoimaan”.²³² ”Höyrykäyttöisellä moottorilla” hän tarkoitettiin imukaasumoottoria, joka toimi antrasiitin kuivatuslauksesta saatavalla kaasulla. Kaksi tällaista mäntäpumpua asennettiinkin Ämmänsuolle syksyllä 1909. Pumppukoneistot tilattiin Tukholmasta, *Ludvigsbergin* konepajalta ja imukaasumoottorit brittiläiseltä *The Keighley Gas and Oil Engine Co: lta*. (ks. kuvaliitteen kuva nro 6). Laitteisto sijoitettiin komeaan, kaksikerroksiseen tiilirakennukseen, joka ilmeisesti oli rakennusmestari Otto Tolosen piirtämä. Vuonna 1910 otetusta valokuvasta käy ilmi, että vielä 1900-luvun alussa kunnallistekniset rakennukset olivat myös arkkitehtonisesti sängen vaikuttavia (ks. kuvaliitteen kuva nro 5).²³³

---

²²⁹ Manner 1910, 13,17; Juuti & Rajala 2011, 40.

²³⁰ Nykyhämeenlinalaisen on ehkä vaikea uskoa, että Ahvenistonharjun ja Linnan- sekä Birger Jaarlin katujen risteyksen korkeusero olisi yli 35 m. Korkeiden kerrostalojen nouseminen niin ydinkeskustaan kuin Ahvenistolle johtavan Turuntienkin molemmin puolin peittää nykyään näkyvyyden, mikä yhdessä Turuntien nousun tasoittamisen myötä vaikeuttaa maastonkohoamisen havaitsemista. 1900-luvun alussa tilanne oli toinen. Suunnitelma ei tietenkään perustunut pelkkään silmämääräiseen arviointiin, vaan Ahvenistonjärven korkeus kaupungista oli mitattu jo 1880-luvulla, kuten toisen luvun alussa on esitetty.

²³¹ Manner 1910, 20-22; Juuti & Rajala 2011, 40. Suomen vanhin yhä käytössä oleva ylävesisäiliö valmistui Tampereelle vuonna 1898. Se noudattaa ns. maakupu-holvirakennetta ja on hyvin samanlainen kuin Hämeenlinna vuonna 1910 valmistunut. Hankoon oli noussut jo samaisena vuonna 1910 varsinainen vesitorni ensimmäisenä Suomessa, mutta toden teolla sellaiset yleistyivät vasta 1950-luvulla. Katko 2013, 150.

²³² Juuti & Rajala 2011, 40.

²³³ Manner 1910, 20-22; Koskimies 1966, 379-382; Juuti & Rajala 2011, 40, 43, 52-54, 71. Imukaasumoottori oli varhainen polttomoottorityyppi, jossa voimanlähteenä oli erityisen kaasunkehittäjän tuottama häkä- eli imukaasu. Suomessa toisen maailmansodan aikana käytössä ollut puukaasutin eli häkäpönttö perustui samaan periaatteeseen.

Vesijohdon rakentamiseen käytettiin saumattomia, niin sanottuja Mannesmann-teräsputkia, joita myös Lilius itse oli suositellut. Mannesmann-valssauksen tekniikka on esitelty jo aiemmin alaluvussa. Putken koon valinnassa toimikunta otti kaukonäköisesti huomioon kaupungin kasvun ja tehokkaan sammutusveden turvaamisen palokunnalle: runkoputken halkaisijaksi tuli 250 mm, kaupunkialueella 150 mm ja haarajohtojen paksuudeksi 125 mm (ks. kuvaliitteen kuva nro 7).²³⁴ Muutenkin toimikunta arvioi kauaskantoisesti kaupungin kasvavan vedentarpeen, ja koko järjestelmä tehtiin kaksinkertaiseksi – kaivot, pumput, vesisäiliö ja syöttöputket. Tämä käy havainnollisesti ilmi kuvaliitteen kuvasta nro 3.²³⁵ Palopostit rakennettiin maanalaisiksi, minkä jo Liliuskin laski alentavan kustannuksia. Vuonna 1910 valmistuneesta 50 palopostista saatiin paineistettua sammutusvettä, mutta niillä oli merkitystä myös vesijohtoverkoston huuhtelun kannalta.²³⁶

Muitakin pienempiä parannuksia Liliuksen suunnitelmaan tehtiin: koneenkäyttäjän työsuhteasuuntoon lisättiin ulkorakennukset, vedenottoalue merkittiin aidattavaksi ja tasoitettavaksi, vedenkorkeuden osoittajat ja vesimittarit lisättiin, talojohtojen yhdistäminen vesijohtoputkiin ja talosulut suunniteltiin valmiiksi. Viimemainituista kuluista tosin vallitsi erimielisyys. Kuuluisivatko ne talonomistajille vai kaupungille? Toimikunnan mielestä olisi ollut oikeudenmukaisempaa, jos nekin liitettäisiin kokonaissuunnitelmaan.²³⁷ Vuonna 1911 hyväksytyyn ohjesäännön mukaan lopullinen ratkaisu kuitenkin erosi toimikunnan suosituksesta: talosulusta alkaen kustannukset olivat talonomistajan vastuulla.²³⁸

Vuoden 1910 vesilaitokseen kuului myös viemäröinti. Itse suunnitelma oli hyvin edistyksellinen; se sisälsi ajatuksen myöhemmin rakennettavasta vedenpuhdistamosta, jota säästösyistä ei kuitenkaan vielä vuonna 1910 rakennettu. Suunnitellun puhdistamon vuoksi ulostuloputkia oli vain kaksi, ja ne sijaitsivat lähekkäin aivan keskustan kohdalla, Rantakadun pohjoispäässä (nykyinen Arvi Kariston katu). Niitä pitkin jätevedet laskettiin puhdistamattomina suoraan Vanajaveteen. Talonomistajat tosin velvoitettiin laittamaan jonkinlainen saostuskaivo tontilleen. Alkuperäisen suunnitelman mukaan myös pintavesiä eli

---

²³⁴ Juuti & Rajala 2011, 40.

²³⁵ Manner 1910, 20-22.

²³⁶ Manner 1910, 62. Elokuun lopulla 1910 vesisäiliöt päästiin jo koemielessä täyttämään, ja paloposteja availtiin useassa paikassa yhtäaikaan keskikaupungilla putkiston huuhtelemiseksi ja ilman poistamiseksi suljetusta järjestelmästä. Joissakin kohtaa kova paine rikkoi palopostien ”torvet”, minkä *Hämeen Sanomatkin* huomasi. Lehti kirjoitti pilkallisesti: ”Kaikki kävi kuitenkin ”toiweiden mukaan” wakuutellaan eräältä taholta. Emme kuitenkaan usko, että wesijohtotoimikunta tällaista häiriötä olisi toiwonut. Wieläköhän torwet saadaan montakin kertaa esiin kaiwaa ennen kuin ne ”pitävät kutinsa”?”. HäSa 27.8.1910, nr. 95.

²³⁷ Manner 1910, 20-22.

²³⁸ Juuti & Rajala 2011, 63.

käytännössä sade- ja sulamisvesiä olisi johdettu viemäriverkostoon, mutta tästä luovuttiin – jälleen kerran säästävyyssyistä. Aivan kaikessa ei kuitenkaan voitu tinkiä: maaston korkeussuhteiden ja ulostuloputkien vähyden vuoksi oli pakko rakentaa sähkökäyttöinen pumppuasema.²³⁹

Toisin kuin vesijohdot, viemäriputket valmistettiin betonista, joka Juuti & Rajalan mukaan oli heikkolaatuista. Niiden halkaisija vaihteli 225 millimetristä 700 millimetriin. Ainakin kesällä 1909 valmistunut valtaviemäri laskettiin hirsiperustuksen varaan, eikä erityisen syvälle, heikoimmillaan vain puolen metrin syvyyteen maan pinnasta.²⁴⁰

Vesijohtoa oli rakennettu vuoden 1910 loppuun mennessä yhteensä 10 187 metriä ja viemäriputkea 7 845 metriä. Seuraavan vuoden alussa, jolloin vesilaitos virallisesti aloitti toimintansa, kaupungin vuokraamia vesimittareita oli jaettu 55 kappaletta, mikä käytännössä tarkoittaa, että yhtä monta taloa oli saanut juoksevan veden. Vuoden 1911 lopussa verkostoon oli liitetty jo 102 taloa, ja nostettu keskimääräinen vesimäärä vuorokaudessa 76,3 kuutiometriä. Vertailun vuoksi mainittakoon, että vastaavat luvut vuonna 1935 olivat 424 raikasvesiliittymää ja 909 kuutiometriä vuorokaudessa.²⁴¹

3.7 Romahduttiko vesilaitoshanke Hämeenlinnan kaupungintalouden?

Vesijohto- ja likaviemärilaitoksen rakentaminen oli Hämeenlinnan kaupungille suuri investointi, joka rasitti kunnallistaloutta merkittävästi – tämän myönsi vesijohtotoimikunnan puheenjohtaja Viktor Manner itsekin raportissaan jo vuonna 1910.²⁴² Hankkeen vastustajien painavin argumentti olikin juuri se, että vesilaitoksen rakentaminen ja ylläpito romahduttaisi kaupungintalouden, saattaisi sen vuosikausiksi kohtuuttoman velkataakan alle ja nostaisi kaupunkilaisten verotusta kohtuuttomasti. Näin ei lopulta käynyt, mutta kuinka oikeutettuja esitetyt väitteet olivat vuoden 1908 näkökulmasta? Kuinka suuri rahallinen uhraus rakennushanke todellisuudessa oli suhteutettuna kaupungin varallisuuteen ja kantokykyyn? Vastaus löytyy tutkimalla kaupungin vuosittaisia tulo- ja menoarvioita, tilikertomuksia ja omaisuusluetteloita.

---

²³⁹ Juuti & Rajala 2011, 52-54, 63. Teknisen osaamisen puolesta jätevedenpuhdistamo olisi kyllä voitu rakentaa: Lahteen ja Helsingin Alppilaan oli vuonna 1910 jo rakennettu saostukseen ja sepelisuodatukseen perustuneet puhdistamot. Katko 2013: 30.

²⁴⁰ Juuti & Rajala 2011, 52-54.

²⁴¹ Manner 1910, 20-22; Koskimies 1966, 379-382.

²⁴² Manner 1910, 3s.

Rasila kirjoittaa *Suomen taloushistoriassa*, että Suomen markan arvo oli koko 1800-luvun loppupuolen periaatteessa vakaa, ja inflaatiokehityksestä voi puhua korkeintaan 1870-luvun alussa. *Tilastokeskuksen* mukaan 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä keskimääräinen inflaatio oli prosentin luokkaa ja kiihtyi vasta ensimmäisen maailmansodan alettua.²⁴³ Rahanarvon alenemista ei siis tarkastelussa tarvitse ottaa juurikaan huomioon.

Vaikka kyse ei ole 1900-luvun alkua varhaisemmasta ajasta, tehtävä on yllättävän vaikea. Kaupunginvaltuusto, sen enempää kuin rahatoimikamari²⁴⁴ tai maistraatti, ei ollut itsekään aivan selvillä kaupungin kiinteän omaisuuden arvosta, sillä se inventoitiin tarkasti ensikerran vasta vuonna 1912.²⁴⁵ Kaupungin varsin laajan metsäomaisuuden arvioiminen tukkipuun myyntimahdollisuuksia silmällä pitäen toteutettiin sekin vasta syksyllä 1908, ja summa yllätti suuruudellaan sekä rahatoimikamarin että valtuuston. Metsäomaisuuden inventointiin ryhdyttiin vesijohtotoimikunnan puheenjohtajan, kaupunginlääkäri Viktor Mannerin aloitteesta ja juuri siksi, että Hämeenlinnan kaupunki tarvitsi rahoitusta rakennushankkeilleen.²⁴⁶

Toiseksi, ennen vuotta 1910 laadittujen talousarvioiden perusteella on vaikea hahmottaa kaupungin todellisia vuosituloja ja -menoja. Vuotuisen talousarvion laatiminen oli toki maistraatin lakisääteinen velvollisuus,²⁴⁷ mutta kaupungin rahavaroja ei hoidettu yhtenä yksikkönä, vaan eri tarkoituksia varten muodostettiin rahastoja. Vuosittaiset tulot (verotuloja lukuun ottamatta) ja menot ryhmiteltiin sen perusteella, mihin rahastoon tai mistä rahastosta ne maksettiin, ei suinkaan momentin mukaan. Esimerkiksi vesilaitoksen rakennuskuluihin budjetoitiin varoja useammasta eri rahastosta. Samaten kaupungin merkittävin tulonlähde, alkoholimonopolin tuottama voitto, näkyy talousarvioissa sitä varten perustetun rahaston kohdalla. Kaupunki saattoi myös itse lainata varoja rahastoista tai siirtää pääomaa rahastosta toiseen. Juuri yhtenäiskassajärjestelmään siirtyminen vuonna 1910 selkeytti ja nykyaikaisti vuosibudjetin laatimisen – Hämeenlinnassa se tapahtui yhtenä viimeisistä kaupungeista Suomessa, ellei peräti viimeisenä.²⁴⁸

---

²⁴³ Rasila 1982, 104s; Tilastokeskus: <https://www.stat.fi/org/tilastokeskus/inflaatio.html>, luettu 28.3.2020.

²⁴⁴ Vuoden 1873 kunnallislain mukaan rahatoimikamari oli kaupungin tärkein rahatoimintaa hoitava elin. KKunA 1873, 40 §.

²⁴⁵ Kallenautio 1983, 282.

²⁴⁶ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 193, 195s; Koskimies 1966, 180, 247.

Hämeenlinnan kaupunki omisti 1900-luvun alussa yli 900 hehtaaria hyvälaatuista metsämaata Sairion kylässä aivan kaupungin lähistöllä sekä läheisissä Rengon ja Hattulan pitäjissä. Aikaisemmin metsiä oli hyödynnetty lähinnä myymällä polttopuuta, ja torppareille oli sallittu puun kotitarvekäyttö. Hagman 1900, 74-78, 84s.

²⁴⁷ Rahatoimikamarin antamien tietojen perusteella maistraatin piti vuosittain laatia talousarvio valtuuston vahvistettavaksi. KKunA 1873, 40 §.

²⁴⁸ Koskimies 1966, 222s; Kallenautio 1983, 277-280. Koskimies ei sano sitä suoraan, mutta antaa ymmärtää, että jarruttajana oli perinteistä kiinni pitävä kaupungin rahatoimikamarin kamreeri, pastori Anton Appelqvist,

Rahatoimikamarin mukaan Hämeenlinnan kaupungilla oli tilivuonna 1908 – jolloin valtuusto lopullisesti päätti vesilaitoksen rakentamisesta toimikunnan esittämän suunnitelman mukaisesti – tuloja kaikkiaan 464 223 mk. Menoja vastaavasti oli ollut 383 245 mk. Tilinpäätös oli siis merkittävästi ylijäämäinen. Tilivuosi 1908 ei ollut tässä suhteessa mitenkään erityinen: ajanjaksona 1886–1906 kaupungin tilinpäätös oli joka vuosi ylijäämäinen eli rahaa jäi säästöön. Vuotuinen tilinpäätös oli kuitenkin eri asia kuin kaupungin vuosibudjetti, jonka suuruus vuonna 1908 oli noin 240 000 mk, josta venäläisen sotaväen niin sanottuja majoituskustannuksia²⁴⁹ 40 000 mk. Venäjän valtio maksoi ne kuitenkin kaupungille käytännössä kokonaan takaisin. Näin ollen budjetin menopuolen suuruus kaupungin omiin kuluihin ja investointeihin oli noin 200 000 mk. Kiinteän omaisuuden – metsien, tonttien, maatalousmaan ja kiinteistöjen – sekä käteis- ja sijoitusvarojen yhteissummaksi arvioitiin yli kaksi miljoonaa markkaa²⁵⁰. Tosin kaupungin omistamat kiinteistöt, kuten raatihuone ja kansakoulu, olivat luonteeltaan sellaisia, ettei niiden realisointi käteisvaroiksi olisi tullut kysymykseen. Velkaa, joka kunnallistaloutta aina omalta osaltaan rasittaa, Hämeenlinnalla oli hyvin vähän: vain 29 000 mk.²⁵¹

Tutkittuaan syksyllä 1908 insinöörien asiantuntemuksella laatimia kustannusarvioita, Hämeenlinnan kaupunginvaltuuston vesijohtotoimikunta esitti lisätylle valtuustolle, että vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakennuskustannukset olisivat lopulta noin 395 000 mk. Summa yksin ylitti vuoden 1908 kaikki kaupungin menot ja vastasi kahta vuosibudjettia, josta sotaväen majoituskustannukset oli vähennetty. Koskimiehen mukaan kyseessä oli ”silloisissa oloissa todella valtava menoerä”.²⁵²

Kustannuksista tosin oli suunniteltu maksettavaksi kaupungin tuloista vain 135 000 mk, ja puuttuvaa 260 000 markkaa varten otettaisiin laina. Tämä oli normaali käytäntö, sillä vielä 1900-luvun alussa kunnallistalouden periaatteena oli, ettei kaupungin hankkeita maksettu ensisijaisesti taksoittamalla eli kunnallisveroa perimällä, vaan erityisesti perustetuista

---

joka hoiti tehtävänsä 33 vuotta, aina vuoteen 1908 saakka. Larin Kyösti on novellissaan *Kaksi hautajaista* vuodelta 1910 kuvannut nimettömänä pastori Appelqvistia. Kirkonvastaisen Leinon kuvaus ei ole kaunis, mutta Aino Kaisla antaa pastorista muistelmissaan hyvin sydämellisen kuvan. Larin Kyösti 1910, 139-159; Koskimies 1966, 131-134; Kaisla 1972, 18.

²⁴⁹ Sotaväen majoituskustannuksista ks. esim. Hagman 1900, 124; Kallenautio 1983, 289.

²⁵⁰ Oma lukunsa olivat vielä niin sanotut lahjoitusrahastot, joita yksityiset ja yhteisöt olivat lahjoittaneet kaupungille määrättyjä tarkoituksia varten. Niitä hoidettiin erillään kaupungin muista rahavaroista. Vuonna 1905 niihin talletettujen pääomien arvo oli puolen miljoonan markan luokkaa. Kaupungin tilinpidon vaikeaselkoisuudesta antaa hyvän esimerkin se, että vielä vuoden 1898 tilinpäätös ei erottele lahjoitusrahastoja kaupungin muista rahastoista. Yhteensä erilaisia rahastoja oli kyseisenä vuonna 21. Hagman 1900, 84-119; Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1905, 39; Koskimies 1966, 222.

²⁵¹ Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908, 61-65, 193s; Koskimies 1966, 229-231.

²⁵² Manner 1910, 10; Koskimies 1966, 232.

rahastoista – kuten edellä on jo esitetty – tai tiettyä tarkoitusta varten otetulla lainalla.²⁵³ Edes kaupungin tuloista maksettavaa osaa ei ollut tarkoitus kattaa taksoittamalla eli kunnallisveroa perimällä, vaan vuonna 1887 perustetun *Hämeenlinnan kaupungin Väkijuomain Vähittäismyynti- ja Anniskeluosakeyhtiön* voittovaroilla. Alkoholimonopolin tuottama voitto olikin kaupungin suurin tulonlähde ja jatkoi kasvamistaan tasaiseen tahtiin: vuonna 1889 noin 66 000 mk, vuonna 1908 yli 100 000 mk ja vuonna 1910 jo yli 160 000 mk. Pelkona oli kylläkin huoli mahdollisista lainsäädännöllisistä muutoksista, jotka olisivat voineet supistaa alkoholista koituneita tuloja tai lopettaa ne kokonaan.²⁵⁴

Edellä mainitun kaupungin metsäomaisuuden ensimmäisen systemaattisen arvioinnin perusteella aloitettiin laajamittaiset hakkuut, ja kaupunki myi vuosina 1909 – 1910 puutavaraa yli 125 000 markan arvosta. Summan merkitys kunnallistaloudelle oli valtava, kun muistamme, että kaupungin koko vuosibudjetti vuonna 1908 oli 240 000 mk. Metsäkauppojen ansiosta vesilaitosta varten suunniteltu lainasumma voitiin pienentää 260 000 markasta 180 000 markkaan. Tätä eivät kunnanisät päätöstä tehdessään syksyllä 1908 voineet kuitenkaan tietää, sen enempää kuin hankkeen vastustajtkaan – eivät myöskään sitä, että rakennustöiden aikana arvioituja kuluja pystyttiin säästämään yli 20 prosenttia eli lähes tulkoon 100 000 markalla. Edes arvelut vesijohto- ja likaviemärlaitoksen korkeista ylläpitokustannuksista eivät pitäneet paikkaansa: laitos tuotti kaupungille voittoa heti ensimmäisestä, varsinaisesta toimintavuodestaan alkaen.²⁵⁵

Pelkästään kaupunkilaisia verottamalla vesilaitoksen kaltaisia investointeja ei olisi ollutkaan mahdollista toteuttaa, sillä vuonna 1910 Hämeenlinnassa oli vain 1 440 kunnallisveroa maksavaa asukasta ja vastaavasti juridisia henkilöitä eli lähinnä erilaisia yhtiöitä 44. Samaisena vuonna kaupunki taksoitti kunnallisveroa noin 100 000 mk. Vesilaitoksen ja muidenkin kaupungin toteuttamien rakennushankkeiden kustannukset näkyvät kylläkin selvänä piikkinä Hämeenlinnan veroäyriässä, mutta tämä ei tarkoita, että kaupunkilaisten absoluuttinen verotaakka olisi noussut kohtuuttoman raskaaksi. Kyse on pikemminkin siitä, että Hämeenlinnan veroäyri oli tarkasteltavana ajanjaksona poikkeuksellisen pieni: alimmillaan se oli vuonna 1902, jolloin äyrihintana oli maan kolmanneksi alhaisin. Tällöin sadan markan tulolta oli maksettava 1,10 mk kunnallisveroa. Vuonna 1910 äyri hinta oli noussut jo 3,33 markkaan,

---

²⁵³ Kallenautio 1983, 294.

²⁵⁴ Hagman 1900, 200; Koskimies 1966, 328.

²⁵⁵ Hämeenlinnan kaupungin tilien päätös v. 1910, 15; Manner 1910, 11-16; Koskimies 1966, 380.

mikä sekin oli vielä varsin kohtuullista, sillä Suomen kaupunkien keskimääräinen veroäyrin hinta 100 mk:n tulosta kyseisenä vuonna oli 3,64 mk.²⁵⁶

Äyrin hinnan lisäksi toinen kaupunkilaisten verotaakkaan vaikuttanut tekijä oli niin sanottu *sensus*, eli valtuuston asettama verotettavan tulon alaraja (ks. alaluku 1.5). Sensusen alentaminen olisi jossain määrin lisännyt kaupungin verotuloja laajentamalla verovelvollisuutta yhä pienituloisimpiin, mutta tätä päätöstä Hämeenlinnassa ei tehty. Vuonna 1905 alin verotettava vuositulo oli 200 mk ja 300 mk vuonna 1910. Sensus siis itse asiassa nousi, mikä osaltaan selittää edellä kuvattua veroäyrin kallistumista. Käytännössä tämä tarkoitti kaikkein vähätuloisimpien kaupunkilaisten verotaakan kevenemistä – tosin he jäivät samalla kunnallisen päätöksenteon ulkopuolelle.²⁵⁷

Vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakentamissuunnitelmien lopullinen hyväksyminen Hämeenlinnan kaupunginvaltuustossa lokakuussa 1908 merkitsi samalla kaupungin siihenastisen historian suurimpaan rahalliseen investointiin ryhtymistä ja ennen näkemätöntä lainanottoa. Kirjanpitojärjestelmän kehittymättömyys, epätietoisuus kaupungin kiinteän omaisuuden todellisesta arvosta sekä rakennuskustannusten arviointi liian korkeiksi vaikeuttivat aikalaisten kykyä suhteuttaa investointi kaupungintalouden reaaliseen kantokykyyn. Suurisuuntaisiin kunnallisiin investointeihin ei Suomen kaupungeissa vielä 1900-luvun alussa ollut yleisesti totuttu. Kallenaution mukaan jyrkkä kasvu kaupunkien menoissa alkoi vasta vuodesta 1906, mutta jatkui sitten aina ensimmäiseen maailmansotaan asti²⁵⁸. Teerijoki muistuttaa, että 1900-luvun alkupuolella Hämeenlinna oli tullut kuuluisaksi siitä, että kaupungin taloudenpito oli niin tarkkaa, ettei monia tärkeiksikään todettuja uudistuksia toteutettu, koska ne olisivat tulleet liian kalliiksi²⁵⁹. Vesilaitoksen poliittisten vastustajien esittämä kritiikki, jonka mukaan hanke romahduttaisi kaupungintalouden, ei ollut täysin tuulesta temmattu, mutta se ei niinkään perustunut taloudellisiin laskelmiin kuin vallitsevien asenteiden hyväksikäyttöön.

Vuonna 1910 valmistunut vesilaitos ei romahduttanut Hämeenlinnan kaupungintaloutta, eikä nostanut kaupunkilaisten verotaakkaa kohtuuttomasti. Syinä tähän olivat talouden pitkäaikainen vakaus ja velattomuus, alkoholimonopolin voittojen säännöllinen kasvu sekä vuonna 1909 alkanut tukkipuun laajamittainen myynti kaupungin metsistä.

---

²⁵⁶ Koskimies 1966, 243s; Kallenaution 1983, 294.

²⁵⁷ Koskimies 1966, 73s.

²⁵⁸ Kallenaution 1983, 273, 275, 284.

²⁵⁹ Teerijoki 2014, 81.

Kokonaiskustannukset myös arvioitiin paljon todellista korkeammiksi, ja vesilaitos alkoi kulujen sijasta tuottaa kaupungille voittoa alusta asti.

4 Johtopäätökset

”Menee jo liian pitkälle sopimattomuudessa” – näin kommentoi *Hämeen Sanomat* Vapun päivänä, 1.5.1908 Hämeenlinnan kaupunginvaltuuston vesijohtohanketta. Vielä edellisellä vuonna lehti oli suorastaan vaatinut kunnallisen vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakentamista kaupunkiin; yleishyödyllisestä hankkeesta oli tullut poliittinen kiistakysymys.

Hämeenlinnan kaupunginvaltuusto alkoi toden teolla suunnitella kunnallisen vesijohtolaitoksen rakentamista vuonna 1888, jolloin se tilasi ensimmäisen, asiantuntijalla teetetyn rakennussuunnitelman. Kunnallinen vesijohto- ja viemärlaitos valmistui kuitenkin vasta loppuvuodesta 1910 ja aloitti virallisesti toimintansa seuraavan vuoden tammikuussa. Väliin oli mahtunut 22 lopulta riitelyksi muuttunutta jähkailun vuotta, sekä kolme valtuuston tilaamaa vesijohtosuunnitelmaa ja yksi erään kaupunginvaltuutusmiehen omatoimisesti laatima ehdotus.

Suomen ensimmäinen kunnallinen vesijohtolaitos valmistui Helsinkiin vuonna 1876. Seuraavana oli vuorossa Tampere 1884. Vuoteen 1903 mennessä oli suuriruhtinaskunnan viidellä suurimmalla kaupungilla oma vesilaitos. Alle 10 000 asukkaan kaupungeista Hämeenlinnan edelle ehti vuoden verran Lahti.²⁶⁰ Sen sijaan isommat kaupungit Vaasa, Kuopio ja Pori saivat vesijohdon paljon Hämeenlinnaa myöhemmin – Pori vasta vuonna 1936.²⁶¹ Hämeen läänin pääkaupunki ei siis ollut millään lailla kehityksestä jäljessä. Päinvastoin, vesijohtohanke herätettiin Hämeenlinnassa Suomen ensimmäisten kaupunkien joukossa, mutta monista erilaisista syistä sen toteuttaminen pitkittyi. Vesilaitosten perustamista 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa edelsi monissa Suomen kaupungeissa vuosia kestänyt julkinen keskustelu, johon saattoi liittyä jopa suoranaista vastustusta²⁶². Hämeenlinnan kunnallisen vesijohto- ja viemärlaitoksen syntyprosessissa erityistä on kuitenkin, että 1) se kesti poikkeuksellisen kauan – yli 20 vuotta, 2) hankkeeseen lopulta kohdistunut poliittinen vastustus oli harvinaisen voimakasta ja 3) tahot, jotka 20 vuoden ajan olivat vaatineet vesilaitoksen perustamista muuttivat yhtäkkiä mielipiteensä täysin vastakkaiseksi, kun perustamispäätös valtuustossa oli tehty.

Luonnonolosuhteet, kuten pinnanmuodostus tai vesivarojen puute, sen enempää kuin tekniikan yleisen kehityksen alkeellisuus tai paikallinen osaamattomuus eivät hidastaneet vesilaitoksen saamista Hämeenlinnaan. Suomessa seurattiin jo 1800-luvun lopulla eurooppalaista

---

²⁶⁰ Kallenautio 1983, 313.

²⁶¹ Hoving 1956, 275; Saarinen 1972, 490; Kallenautio 1983, 314.

²⁶² Juuti 2001, 138.

kunnallistekniikan kehitystä, ja sen uusimpien innovaatioiden haltuunoton vaativaa tietotaitoa pystyttiin myös Hämeenlinnassa hyödyntämään. Petri Juuti onkin todennut, että ”vesihuollon ratkaisut eivät ole niinkään sidoksissa aikaan ja paikkaan, vaan pikemminkin yhteisön kehitysasteeseen ja asenteisiin”²⁶³. Vesilaitosprosessin kohtuutonta viivästyistä ei voi selittää edes ”yhteisön kehitysasteella”, sillä vuonna 1873 säädetty ja 1875 voimaan astunut uusi laki kaupunkien kunnallishallinnosta siirsi paikallishallinnon tehtävät itsenäisille kaupunkikunnille ja antoi niille paljon uusia mahdollisuuksia, kuten alaluvussa 1.5 on selvitetty. Kaupungit saattoivat niin halutessaan ottaa hoitaakseen melkein mitä tahansa tehtäviä, esimerkiksi moninaiset kunnallistekniikan alaan kuuluvat laitokset kuten vesi-, viemäri- ja sähkölaitokset. Aivan viime metreillä, kun valtuusto jo oli tehnyt periaatepäätöksen vesilaitoksen perustamisesta, hallinnolliset rakenteet viivästyttivät sen toteuttamista vuoden verran. Tämä johtui siitä, että varsinaisen valtuuston tekemä päätös oli alistettava erikseen valittavalle, niin sanotulle lisätylle valtuustolle, ja hankkeelle oli lopulta saatava Senaatin Siviilitoimituskunnan suostumus.

Vesilaitoksen aikaansaamista jarruttivat ennen kaikkea taloudelliset syyt. Suunniteltu vesijohto- ja likaviemärilaitos oli kaupungin siihenastisen historian suurin kunnallinen investointi. Kun keskustelu vesijohtohankkeesta Hämeenlinnassa 1880-luvulla oli herätetty, kaupunki oli muutamaa vuotta aiemmin rakennuttanut uuden raatihuoneen, jota varten oli otettu ennen näkemättömän suuri laina. Hämeenlinnan kunnallistaloudessa ei vielä tuolloin ollut totuttu suuriin investointeihin ja lainanottoon. Koko suuriruhtinaskunnan tasolla kunnallistaloudessa noudatettiin vielä 1800-luvun lopulla Kallenaution sanoin ”vanhaa säästäväisyysperiaatetta”²⁶⁴, mutta Hämeenlinna oli erityisen tunnettu tarkan markan politiikastaan. Vuosina 1876–1908 rahatoimikamarin kamreerina toimi pastori Anton Appelqvist (1839–1913), jota yleisesti pidettiin säästäväisyyden ja varovaisuudesta perikuvana raha-asioissa. Appelqvistin kaudella kunnallistalouden kirjanpito oli kehittymätöntä, eikä valtuustolla sen enempää kuin rahatoimikamarillakaan ollut muutenkaan tarkkaa kuvaa kaupungin omaisuuden arvosta. Tämä vaikeutti kaupungintalouden kantokyvyn arviointia sekä taloudellisten ratkaisujen tekemistä ja näin ollen hidasti vesilaitoshankkeen toteutumista.

Kallenaution mukaan ajanjakso vuodesta 1877 vuoteen 1888 oli Suomen taloudelle hyvin raskas, ja se pakotti lykkäämään uudistusten toimeenpanoa. Kuitenkin 1890-luvun

---

²⁶³ Juuti 2001, 16.

²⁶⁴ Kallenautio 1983, 284.

loppupuolella vallitsi noususuhdanne, joka näkyi myös kaupunkien investoinneissa.²⁶⁵ Tähän lyhyeen nousukauteen sattui Hämeenlinnassa kunnallisen sähkölaitoksen rakentaminen vuonna 1899 – sähkölaitos siis ajoi vesilaitoksen ohi. Uusi korkeasuhdanne alkoi vuodesta 1906 ja jatkui aina ensimmäiseen maailmansotaan saakka.²⁶⁶ Yleiset taloussuhdanteet suuriruhtinaskunnassa selittävät osaltaan vesijohto- ja viemärlaitoksen syntyprosessia: laskusuhdanteen aikaansaama epävarmuus ja sen aikana tehty mittava lainanottopäätös uutta raatihuonetta varten saivat kaupunginvaltuuston ja rahatoimikamarin noudattamaan erityistä varovaisuutta 1880-luvun viimeisinä vuosina; 1890-luvun nousukauden aikana maltilliseen taloudenpitoon tottunut hallinto päätyi vesilaitoksen sijaan rakentamaan sähkölaitoksen, joka kustannuksiltaan oli huomattavasti edullisempi; vuonna 1906 alkaneen ja maailmansotaan asti kestäneen korkeasuhdanteen aikana kaupungit yleisesti toteuttivat kalliita investointeja ja niiden menot nousivat jyrkästi.

Monien muiden Suomen kaupunkien tavoin Hämeenlinnan merkittävin tulonlähde tarkasteltavana ajanjaksona oli alkoholijuomien myynti ja anniskelu. Lain mukaan voittovarat oli käytettävä sellaisiin yleishyödyllisiin tarkoituksiin, joita kaupunkikunta ei ollut velvoitettu rahoittamaan verotuloillaan. Vuonna 1886 annettu asetus kaupunkien alkoholimonopolista oli kuitenkin säädetty olemaan voimassa vain vuoden 1892 loppuun. Pelättiin, että valtiopäivillä asetusta olisi muutettu siten, että kaupungit olisivat menettäneet ”viinarahansa” tai niitä olisi merkittävästi supistettu. Tämä oli tietysti seikka, joka hillitsi intoa suurin, lainarahoilla toteutettaviin kunnallisiin investointeihin.

Kun vesijohto- ja viemärisuunnitelma Hämeenlinnassa oli jätetty pöydälle, valtuusto yritti muilla, kustannuksiltaan vähäisemmillä keinoilla etsiä helpotusta vesiongelmaan. Sellaisia olivat erilaiset, yleistä hygieniaa parantaneet kunnalliset säädökset, erityisten terveystarkastajien palkkaaminen, kaupungin oman terveydenhoitosäännön laatiminen, mutta myös tekniset toimenpiteet eli syvien porakaivojen kairaaminen kaupungin keskusta. Yksittäiset talonomistajat pyrkivät parantamaan vesihuoltoa rakentamalla valtuuston luvalla oman, muutamia kortteleita käsittäneen viemäriinjan vuonna 1905. Sinänsä suotavat ja yleistä etua palvelleet ratkaisut kuitenkin omalta osaltaan saattoivat myös viivästyttää vesiongelman tyydyttävää ratkaisua: nykyaikaisen vesijohto- ja likaviemärlaitoksen perustamista.

Ennen vuotta 1908 vesilaitos nähtiin yleishyödyllisenä hankkeena, ja julkisessa keskustelussa kysymys kuuluikin, oliko se tarpeellinen vai välttämätön. Tiheä kaupunkirakentaminen

---

²⁶⁵ Kallentautio 1983, 264.

²⁶⁶ Kallentautio 1983, 264.

keskustassa, viemäröinnin puute ja kotieläinten – etenkin sikojen – pito tonteilla oli saastuttanut pohjavedet ja pilannut siten kaivot. Tämä oli näytetty toteen jopa kaivoista otettujen vesinäytteiden kemiallisella analyysillä. Suomessa ymmärrettiin jo 1800-luvun lopulla, että mikrobit aiheuttivat sairauksia, ja Hämeenlinnan terveydenhoitolautakunta oli tietoinen siitä, että keskustan kaivoista löytyneet yhdisteet olivat kulkeutuneet veteen ihmisten ulosteiden ja karjanlannan välityksellä. Tämä tietysti mahdollisti sairauksia aiheuttavien mikrobin leviämisen ja saattoi suotuisissa olosuhteissa johtaa jopa epidemioihin. Toisekseen Hämeenlinna ei kärsinyt ainoastaan kaivoveden huonosta laadusta, vaan myös suoranaista vesipulasta. Kolmas syy, miksi vesijohtolaitos nähtiin välttämättömäksi, oli riittävän sammutusveden turvaaminen palontorjunnassa. Neljäntenä argumenttina paikallisen lehdistön kirjottelussa esitettiin ajatus, että nykyaikainen vesijohtolaitos houkuttelisi kaupunkiin ei ainoastaan lisää asukkaita, vaan myös uutta teollisuutta.

Juutin tekemää Tampereen ekohistorian vaiheiden luokittelua²⁶⁷ soveltaen Hämeenlinna eli tarkasteltavana ajanjaksona ympäristöhaittojen kaupunki -vaihetta, jolle oli tyypillistä kaivovesien saastuminen ja vesipula sekä viemäröinnin puuttuminen. Vesipula vaikeutti tulipalojen sammutusta, ja saastunut kaivovesi yhdessä huonon hygienian kanssa aiheutti sairauksia. Tampereella tämä vaihe kattoi Juutin mukaan vuodet 1838–1897. Seuraavaan vaiheeseen eli ympäristökatastrofi-kaupunkiin ei Hämeenlinnassa onneksi ajauduttu. Samantyyppisiä piirteitä toki sielläkin oli: molemmissa kaupungeissa vesiongelmaa yritettiin säästösyistä ratkaista puolinaisilla ratkaisuilla, jotka Tampereella aiheuttivat 1900-luvun alussa kaksi suurta lavantautiepidemiaa. Ne vaativat melkein 350 kaupunkilaisen hengen. Hämeenlinnassa vastaava katastrofi ei olisi ollut mahdollinen, koska vuonna 1910 valmistunut vesilaitos edusti Tamperetta huomattavasti kehittyneempää tekniikkaa.

Poliittiseksi kiistelyksi vesijohtohanke muuttui Hämeenlinnassa vasta sen jälkeen, kun kaupunginvaltuusto maaliskuussa 1908 oli tehnyt periaatepäätöksen laitoksen rakentamisesta helsinkiläiseltä *Wesirakennus- ja neuvontatoimisto Hugo Liliukselta* tilaamiensa piirustusten ja laskelmien perusteella. Vielä vuonna 1907 *Hämeen Sanomat* suorastaan vaati kunnallista vesijohto- ja viemärlaitosta kaupunkiin. Seuraavana vuonna lehti aloitti nykyilmaisua käyttäen suoranaisen vihapuhekampanjan vesilaitosta ajanutta nuorsuomalaista valtuustoryhmää vastaan puhuen ”viina- ja kukkarovallasta”.

---

²⁶⁷ Juuti 2001, 51.

Vesilaitoshanke nähtiin nyt Hämeenlinnan kunnallispolitiikassa Nuorsuomalaisen puolueen projektina, jota vanhasuomalaiset ja sosialistit vastustivat. Vaikka vesilaitoksen rakentaminen piti sisällään sekä vesijohdon että viemäroinnin, kritiikki kohdistui vain vesijohtolaitokseen. Tämä johtui luultavasti siitä, että kunnallisen viemäroinnin tarpeettomuutta oli paljon vaikeampi uskottavasti näyttää toteen ja siitä, että sen rakennuskustannukset olivat vajaat puolet vesijohtoverkoston kustannuksista.

Hämeenlinnassa ilmestyi kiistelyn alkaessa vuonna 1908 kolme sanomalehteä, jotka kaikki olivat poliittisesti sitoutuneita: Suomalaisen puolueen virallinen äänenkannattaja ja levikillä mitattuna paikkakunnan ykköslehti *Hämeen Sanomat*, nuorsuomalaisen leirin *Hämetär* ja sosialistisen työväenliikkeen edustaja *Hämeen Voima*. Silmiin pistävää on se, että *Hämeen Sanomat*, joka 1880-luvulla oli suorastaan vaatinut vesijohdon rakentamista kaupunkiin mitä erilaisimmin argumentein ja jatkanut sen suuntaista kirjoittelua vielä vuonna 1907, muutti keväällä 1908 linjansa täysin, tosin asteittain. Se piti koko hanketta vain ”ruotsalais-nuorsuomalaisen hallituspuolueen” poliittisena temppuna, joka kaiken lisäksi rapauttaisi kaupungin talouden. Lehdessä paheksuttiin – ja aivan oikeutetusti – sitä, että Myllymäen työläiskaupunginosa oli jätetty kokonaan vesijohto- ja viemärisuunnitelman ulkopuolelle, vaikka runkolinja kulki alueen vierestä. Lopulta lehti innostui väittämään, ettei ”Hämeenlinnan asukkaista enempää työväestö kuin virka- ja porvariskuntakaan kärsinyt kunnollisen veden puutetta”. *Hämeen Sanomien* kritiikin kärkevyys johtui ainakin osittain sen päätoimittajan, maisteri Eetu A. Alhan persoonasta ja tyylistä. Kun hän vuonna 1909 oli jättänyt tehtävänsä, myös *Hämeen Sanomien* kirjoittelu vesijohto- ja likaviemärlaitoksen rakennustöiden edistymisestä muuttui asialliseksi.

Sosialistien *Hämeen Voima* pidättäytyi mielenosoituksellisesti kommentoimasta koko vesijohtokysymystä, mikä nuorsuomalaisten *Hämettären* sivuilla pantiin merkille. Vasta kun lopullinen päätös lainotosta lokakuussa 1908 oli tehty, *Hämeen Voima* käsitteli asiaa kriittisin reunahuomautuksin. Lehden vastine keväällä 1908 porvarillisten sanomalehtien käymään vesijohtokiistaan oli pitkä kirjoitus, jossa arvosteltiin eduskunnan samaisena vuonna tekemää uutta kunnallislakiehdotusta. Pettyneet sosialistit jättäytyivät tarkoituksella kunnallispoliittisen keskustelun ulkopuolelle; se oli tietoinen protesti. Omissa julkaisuissaan Juuti on jättänyt *Hämeen Voiman* kokonaan tutkimuksen ulkopuolelle.

Vesilaitosta vastustanut oppositio – Suomalaisen puolueen kannattajat ja sosialistit – esitti julkisessa keskustelussa ja valtuuston kokouksissa erilaisia perusteluja rakennushanketta vastaan. Osa argumenteista oli oikeutettuja, osa suorastaan virheellisiä. Pelättiin kalliin

investoinnin ja lainanoton ajavan Hämeenlinnan kunnallistalouden konkurssiin. Lisäksi väitettiin vesijohtolaitoksen vuotuisten kustannusten nousevan kolme kertaa vesimaksuja korkeimmiksi. Tästä kaikesta olisi seurauksena veroäyrin huima nousu. Poliittisten vastustajien mukaan kyse olikin nuorsuomalaisten tahallisesta pyrkimyksestä saattaa kaupunki velkataakan alle niin, ettei tulevaisuudessa häämöttävä kansanvaltaisempi kunnallishallinto pystyisi toteuttamaan omia hankkeitaan. Aivan oikeutetusti paheksuttiin sitä, että Myllymäen työläiskaupunginosa oli jätetty sekä viemäröinnin että vesijohdon ulkopuolelle, mutta pelätyt veronkorotukset koituisivat myllymäkeläistenkin kannettaviksi. Väitettiin, että vain ani harvoilla talonomistajilla olisi varaa liittyä vesijohtoverkoston, ja koska siitä koitui heille kuluja, myös vuokrat nousisivat – niin kuin sitten kävikin. Vastustajat väittivät myös, ettei koko vesijohtohanke ollut itsessään tarpeellinen: kaupungissa oli heidän mukaansa riittävästi hyvälaatuista vettä kaikkien sosiaaliluokkien tarpeisiin. Niinpä muut kunnalliset, tulevaisuudessa häämöttävät rakennushankkeet – uusi kansakoulurakennus ja köyhäinkoti sekä kaupunginsairaalan sekä sähkölaitoksen laajentaminen – tulisi toteuttaa ”tarpeettoman” vesilaitoksen sijaan. Koska sosialistit ja myös osa vanhasuomalaisista kannatti kieltolakia, he kritisoivat nuorsuomalaista ”viinavaltaa” ja sitä, että hanke aiottiin toteuttaa suurelta osin kaupungin alkoholimonopolin tuotolla.

Etenkin Yrjö Koskimies mutta myös Petri Juuti on painottanut Hämeenlinnan kaupunginlääkäriin, Viktor Mannerin (1864–1936) roolia vesijohto- ja viemärlaitoksen syntyprosessissa. Eittämättä hän olikin hankkeen *primus motor*. Toinen vaikuttaja, jonka roolia molemmat tutkijat pitävät hankkeelle tähdellisenä, on pataljoonanlääkäri ja kaupunginvaltuutettu Carl Bartram (1843–1936). Tulkinta lienee oikeutettu. Bartram kuului jo vuonna 1889 asetettuun vesijohtokomiteaan, ja vesilaitoshankkeen oltua 1890-luvulla pitkään jäissä hän lopulta vuonna 1898 teki valtuustoaloitteen sen ottamisesta uudelleen käsittelyyn.

Kaupunginlääkäri Mannerin myötä modernin, progressiivisen hygienialiikkeen ajatukset saapuivat Hämeenlinnaan. Kyseinen liike tunnetaan myös nimellä terveydenhuoltoaste, ja sen keskeisiin tavoitteisiin kuului kaupunkien vesihuollon järjestäminen puhtaan talous- ja juomaveden saannin turvaamiseksi. Manner toimi Hämeenlinnan kaupunginlääkäriä vuosina 1899–1914 ja kuului 1904–1912 kaupunginvaltuustoon. Valtuustossa varsin dominantisti esiintynyt kaupunginlääkäri sai vastustuksesta huolimatta runnottua läpi useita yleisiä hygieniata parantaneita uudistuksia 1900-luvun alussa, muun muassa kunnallisen vesijohto- ja likaviemärlaitoksen. Mannerin johtamien nuorsuomalaisten yleisestikin hallitseva rooli kaupunginvaltuustossa johtui varallisuuden perustuvasta äänestyskäytännöstä.

Kaupunginlääkäri Viktor Mannerin painostuksesta valtuusto asetti marraskuussa 1906 erityisen toimikunnan laatimaan kaupungin kustannuksella ja ammattimiesten johdolla yksityiskohtaisen suunnitelman kustannusarvioineen vesijohto- ja likaviemärlaitoksesta. Manner valittiin toimikunnan puheenjohtajaksi, missä tehtävässä hän saattoi merkittävästi vaikuttaa vesilaitoksen valmistumiseen.

Vuonna 1910 valmistunut Hämeenlinnan kaupungin vesijohto- ja likaviemärlaitos perustui pääosin helsinkiläisen *Wesirakennus- ja neuvonantotoimisto Hugo Liliuksen* 1908 laatimiin piirustuksiin ja laskelmiin, mutta valtuuston asettama vesijohtotoimikunta teki niihin Viipurin kaupungininsinööri Bernhard Gagneurin esityksen perusteella onnistuneiksi osoittautuneita parannusmuutoksia. Valmistuessaan laitos oli sangen moderni ja teknisesti kehittynyt. Myös likaviemärlaitos edusti kehittynyttä kunnallisteknistä suunnittelua, johon kuului ajatus myöhemmin rakennettavasta jätevedenpuhdistamosta. Sen takia viemärijärjestelmä varustettiin vain kahdella lähekkäin sijaitsevalla ulostuloputkella ja sähkökäyttöisellä pumppuasemalla, jonka tuottama paine ohjasi koko systeemin jätevedet lopulta näihin kahteen putkeen. Säästösyistä vedenpuhdistamo kuitenkin jäi rakentamatta, ja likavedet laskettiin puhdistamattomina Vanajaveteen aivan kaupungin keskustan kohdalla. Talonomistajat toki velvoitettiin rakentamaan tonteilleen saostuskaivot.

Juutin kolmivaiheisen vesihuoltojärjestelmien historiallisen kehityksen jaottelun mukaan Hämeenlinnan vuonna 1910 valmistunut vesijohtolaitos kuuluu ilman muuta edistyksellisimpään sarjaan eli *modernien järjestelmien* luokkaan. Siihen kuuluvia elementtejä ovat pohjaveden käyttö, korkeapaineistus, erillinen vesisäiliö ja vesimittareihin perustuva laskutus. Viemärlaitoksessa on niinkään moderneja piirteitä, mutta jätevesien johtaminen puhdistamattomina järveen pudottaa sen *protojärjestelmien* aikakaudelle.²⁶⁸ Vuonna 1910 Myllymäen työläiskaupunginosa jätettiin vesijohdon ulkopuolelle, mutta luultavasti ainakin osittain *Hämeen Sanomien* painostuksen vuoksi viemärointi ulotettiin Myllymäkeen asti.

Koko vesilaitoksen budjetiksi oli alun perin arvioitu 430 000 mk, joka lopulta alitettiin 96 000 markalla eli noin 22 prosentilla. Likaviemärlaitos kustannettiin kokonaan kaupungin alkoholimonopolin voittovaroilla, joita oli siirretty erityiseen rahastoon. Vesijohtolaitoksen kuluista kaupunki kattoi 80 000 mk metsänmyynnillä ja 180 000 mk lainarahalla. Juuri metsäkauppojen ansiosta alkuperäinen, 260 000 markan lainatarve oli saatu laskemaan näin alas. Hämeenlinnan kaupungin metsäomaisuus inventoitiin ensimmäisen kerran vasta vuonna

---

²⁶⁸ Juuti 2001, 21s, 164.

1908, kun kaupunginlääkäri ja valtuutettu Viktor Manner etsi rahoituskeinoja ajamalleen vesilaitoshankkeelle. Suurisuuntainen tukkipuunmyynti aloitettiin vuosina 1909–1910; aikaisemmin metsävaroja oli käytetty lähinnä kotitarvehakkuisiin. Näinkin suuret heilahtelut rakennuskustannusten ja tarvittavan velkapääoman arvioinnissa vaikeuttivat kaupungin johdon kykyä tehdä realistisia päätöksiä, mikä omalta osaltaan haittasi vesiongelman tyydyttävää ratkaisua.

Vesilaitoshankkeen suuruudesta antaa jonkinlaisen kuvan se, että vuonna 1908, jolloin rakentamispäätös tehtiin, Hämeenlinnan kaupungin koko vuosibudjetti oli noin 240 000 mk. Nykyrahaksi muutettuna 413 000 vuoden 1908 Suomen markkaa tekee Suomen Pankin *rahamuseon* rahanarvonlaskimen²⁶⁹ mukaan 1 724 000 euroa. Tosin kunnallisveroa maksavia asukkaita kyseisenä vuonna Hämeenlinnassa oli vain noin 1 400 henkeä ja verotettavia yrityksiä nelisenkymmentä. Edellä kuvailtujen finanssitoimien ja yleisen kustannuksissa säästämisen ansiosta vesijohto- ja likaviemärilaitoksen rakentaminen ei velkaannuttanut kaupungintaloutta kohtuuttomasti, eikä veroäyriä 1910-luvun alussa sanottavasti korotettu.

---

²⁶⁹ Suomen pankin rahamuseon rahanarvonlaskin, <https://apps.rahamuseo.fi/rahanarvonlaskin#FIN>, luettu 28.3.2020.

Lähteet ja kirjallisuus

Lähteet

Painamattomat lähteet

(Valt.pk) Hämeenlinnan kaupunginvaltuuston pöytäkirjat. Vuodet: 1906, 1907, 1908. Hämeenlinnan kaupunginarkisto.

Virallisjulkaisut

Hagman, Tyko (1900). Kunnallis-historiallinen Kertomus Hämeenlinnan Kaupungista. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1905 (1907). Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1906–1908 (1910). Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910 (1911). Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

Hämeenlinnan kaupungin tilien päätös v. 1910. Julkaisussa *Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910*. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

(KKunA 1873) Keisarillisen Majesteetin Armollinen Asetus kunnallishallinnosta kaupungissa. Annettu Helsingissä, 8 p:nä Joulukuuta 1873.

(KKunM 1883) Keisarillisen Majesteetin Armollinen asetus muutoksesta asetuksessa 8 p:ltä Joulukuuta 1873, kunnallishallituksesta kaupungissa. Annettu Helsingissä, 15 p:nä Elokuuta w. 1883.

Tilastoaineistot

(STV 1905) Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1905.

Aikalaiskirjallisuus

Karisto, Arvi A. (2000). Punaista ja mustaa: Arvi A. Kariston päiväkirjamerkintöjä. Toim. Juhani Niemi. Hämeenlinna: Karisto.

Larin Kyösti (1910). Kaksi hautajaista. Teoksessa *Katupeilin kuvia. Kertomuksia ja kuvauksia*. Hämeenlinna: Karisto.

Manner, Viktor (1902). Piirteitä terveys- ja sairashoidollisista oloista Hämeenlinnan kaupungissa. Hämeenlinna.

Manner, Viktor (1908). Asunto-olosuhteet Hämeenlinnan kaupungissa v. 1908. Terveystoimituslautakunnan päätöksen mukaan selvitelty Viktor Manner. Kaupunginlääkäri. Hämeenlinna.

Manner, Viktor (1909). Terveys- ja sairashoidolliset olot Hämeenlinnan kaupungissa. Terveystoimituslautakunnan toivomuksen mukaan selvitelty Viktor Manner. Kaupunginlääkäri. Hämeenlinna.

Manner, Viktor (1910). Hämeenlinnan kaupungin vesijohto- ja viemärilaitos. Julkaisussa *Hämeenlinnan kaupungin kunnalliskertomus 1909–1910*. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

Suolahti, Eino (1936). Viktor Manner+. *Duodecim* N:o 3. 1936.

Vem och vad? Biografisk handbook 1926. (Red.) H. R. Söderström. Helsingfors: Holger Schildts Förlag.

Voionmaa, Väinö (1910). Tampereen kaupungin historia III osa. Tampereen historia viime vuosikymmeninä (1856–1905). Tampere: Tampereen kaupunki.

Sanoma- ja aikakauslehdet

Kuopion Veden asiakaslehti Pisaroita ja Hämeen Sanomien vuosikertaa 2004 lukuun ottamatta kaikki lehdet on luettu digitoituina Kansalliskirjaston Historiallisessa Sanomalehtikirjastossa osoitteessa <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/titles>

Hämetär. Vuosikerta 1908.

Hämäläinen. Vuosikerrat: 1884, 1888, 1889, 1891.

(HäSa) Hämeen Sanomat. Vuosikerrat: 1888, 1889, 1906, 1908, 1909, 1910, 2004.

(HäV) Hämeen Voima. Vuosikerrat: 1907, 1908, 1910.

Pisaroita. Kuopion Veden asiakaslehti. 2/2018.

Tutkimuskirjallisuus

Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka (2010). Paikallishistorian kaavan pitkä kaari – ja tulevan akateemikon kriittinen katse. Teoksessa *Kaikella on paikkansa. Uuden paikallishistorian suuntaviivoja*. Toim. Pekka Ahtiainen & Jukka Tervonen & Kari Teräs. Tampere: Vastapaino.

Ahveniston luontopolku 2012. Hämeenlinnan ympäristöjulkaisuja 17. Etelä-Hämeen luonnonsuojelupiiri ry. ja Hämeenlinnan kaupunki. Hämeenlinna. *Sine nomen*.

Alapuro, Risto (2010). Sosiologia, historia ja paikallishistoria. Teoksessa *Kaikella on paikkansa. Uuden paikallishistorian suuntaviivoja*. Toim. Pekka Ahtiainen & Jukka Tervonen & Kari Teräs. Tampere: Vastapaino.

Apunen, Osmo (1987). Rajamaasta tasavallaksi. Teoksessa *Suomen historia 1-8. Osa 6. Sortokaudet. Itsenäistyminen*. Toim. neuv. pj. Yrjö Blomstedt. Weilin+Göös.

Ekman-Salokangas, Ulla & Aalto, Eeva-Liisa & Salokangas, Raimo (1988). Suomen lehdistön historia 5. Sanoma- ja aikakauslehdistö 1771–1985. Hakuteos Aamulehti – Kotka Nyheter. Päätoim. Päiviö Tommila. Kuopio: Kustannuskiila Oy.

Erävuori, Jukka (1975). 100 vuotta vesilaitostoimintaa Helsingissä. Helsingin kaupungin julkaisuja No 28. Helsinki: Helsingin kaupunki.

Eskola, Seikko (1987). Konservatiivien radikaali ohjelma. Teoksessa *Suomen historia 1-8. Osa 6. Sortokaudet. Itsenäistyminen*. Toim.neuv. pj. Yrjö Blomstedt. Weilin+Göös.

Halila, Aimo (1987). Yhteiskunnallisia uudistuksia ja uusia aatteita. Teoksessa *Suomen historia 1-8. Osa 5. Kansallisen heräämisen aika*. Toim.neuv. pj. Yrjö Blomstedt. Weilin+Göös.

Halmesvirta, Anssi (1998). Vaivojensa vangit. Kansa kysyi, lääkärit vastasivat – historiallinen vuoropuhelu 1889–1916. Jyväskylän: Atena Kustannus.

Harjula, Minna (2007a). Irti kivulloisuuden kahleista. Teoksessa *Suomalaisen arjen historia 3. Modernin Suomen synty*. Päätoim. Kai Häggman. Weilin+Göös.

Harjula, Minna (2007b). Terveyden jäljillä. Suomalainen terveystieteiden tutkimus 1900-luvulla. Tampere: Tampere University Press.

Havumäki, Urho (1955). Hämeen Sanomat 1879–1954. Piirteitä seitsemänkymmentäviisivuotistaipaleelta. Hämeenlinna: Hämeen Sanomat.

Heikkilä, Markku (1989). Linnan pastoraatista kaupunkiseurakunnaksi. Hämeenlinnan seurakunnan historia 1639–1989.

Hietala, Marjatta (1992). Innovaatioiden ja kansainvälistymisen vuosikymmenet. Teoksessa *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917. Osa 1*. Historiallinen Arkisto 99:1. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura – Helsingin kaupungin tietokeskuksen Tutkimuksia 1992:5:1. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.

Holopainen, Toivo (1969). Kunnan asema valtiossa. Oikeudellinen rakennetutkimus (diss.). Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja A-sarja N:o 81. Helsinki: Suomalainen Lakimiesyhdistys.

Hosiaisuus, Yrjö (2003). Kirjallisuuden sanakirja. WSOY sanakirjat. Helsinki: WSOY.

Hoving, Victor (1956). Vaasa 1852–1952. Vaasan aikakirjoista ja vaasalaisten vaiheista sadan vuoden ajalta. Helsinki: Otava.

Härö, A. Sakari (1981). Duodecim-seura terveydenhuoltoa kehittämässä. Teoksessa *Tusinaa tuhansiksi. Suomalainen Lääkäri-seura Duodecim 1881-1981*. Toim. Esko Koivusalo & Tuula Kuusisalo & Lyly Teppo. Helsinki.

Ignatius, Jaakko (2000). Lääketieteet. Teoksessa *Suomen tieteen historia 3. Luonnontieteet, lääketiede ja tekniset tieteet*. Päätoim. Päiviö Tommila. Helsinki: WSOY.

Ijäs, Kalevi (1984). Mannerin perunamaa... Lyyli Nieminen – torikauppias Hämeenlinnasta. *Hämeenlinna-Vanaja 1984. Kotiseutujulkaisu N:o XXXIV.*

Jussila, Osmo (2004). Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917. Teoksessa *Suomen poliittinen historia*. Toim. Osmo Jussila & Seppo Henttä & Jukka Nevakivi. Helsinki: WSOY.

Juuti, Petri (2000a). Hämeenlinnan vesihuollon varhaisvaiheet. Teoksessa *Terveysten ja ympäristön tähden. Hämeenlinnan kaupungin vesilaitos 1910–2000*. Toim. Petri Juuti & Riikka Rajala & Tapio Katko. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

Juuti, Petri (2000b). Vesilaitoshanke vastatulessa. Teoksessa *Terveysten ja ympäristön tähden. Hämeenlinnan kaupungin vesilaitos 1910–2000*. Toim. Petri Juuti & Riikka Rajala & Tapio Katko. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

Juuti, Petri (2001). Kaupunki ja Vesi. Tampereen vesihuollon ympäristöhistoria 1835–1921 (diss.). KehraMedia.

Juuti, Petri (2010). Hyvän veden ja hyvien yhteyksien kaupunki: Riihimäen Veden historia. Riihimäki: Riihimäen Vesi.

Juuti, Petri & Rajala, Riikka (2007a). Veden vuosisata: Espoon vesihuollon historia 1930-luvulta 2000-luvulle. Espoo: Espoon Vesi.

Juuti, Petri & Rajala, Riikka (2007b). Virtojen Vantaa: Vantaan Veden historia. Vantaa: Vantaan Vesi.

Juuti, Petri & Rajala, Riikka (2011). Vinttikaivosta vesiyhtiöön. Hämeenlinna: Hämeenlinnan Seudun Vesi Oy.

Juuti, Petri & Rajala, Riikka (2013). Vesi ei jouda seisomaan, Kurikan vesihuollon historia. Kurikka: Kurikan Vesihuolto.

Juuti, Petri & Rajala, Riikka (2014). Langinkoskelta Kuivalaan: Eteläisen Kymenlaakson vesihuollon historia. Kymen Vesi.

Juuti, Petri & Rajala, Riikka & Katko, Tapio (2000). Terveysten ja ympäristön tähden. Hämeenlinnan kaupungin vesilaitos 1910–2000. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupungin vesilaitos.

Juuti, Petri & Rajala, Riikka & Katko, Tapio (2001). Elämän virta: Kajaanin veden historia. Kajaani: Kajaanin Vesi.

Juuti, Petri & Katko, Tapio & Louekari, Sami & Rajala, Riikka (2010). Näkymätönt Porri: Porin Veden historia. Pori: Porin Vesi.

Juuti, Petri & Katko, Tapio & Nygård, Henry (2006). Vaasan vedet: vesihuoltoa ympäristön ja yhteiskunnan ehdoilla 1800-luvulta tulevaisuuteen. Vaasa: Vaasan vesi.

Kaisla, Aino (1972). Vanhan kaupungin kujilta ja Kanajärven tanhuilta. Hämeenlinna: Karisto.

- Kallenautio, Jorma (1983). Kunnallistalous, yhdyskuntatekniikka, liikelaitokset ja joukkoliikenne 1875–1917. Teoksessa *Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun*. Päätoim. Päiviö Tommila. Suomen Kaupunkiliitto.
- Kallenautio, Jorma (1987). Kunnallinen äänioikeus. Teoksessa *Suomen historia 1-8. Osa 6. Sortokaudet. Itsenäistyminen*. Toim.neuv. pj. Yrjö Blomstedt. Weilin+Göös.
- Katko, Tapio S. (1998). Varhaiset pohjavesitutkimukset 1911–1920. Teoksessa *Ernomane vesitehras. Tampereen kaupungin vesilaitos 1835–1998*. Toim. Petri Juuti & Tapio Katko. Tampere: Tampereen kaupungin vesilaitos.
- Katko, Tapio S. (2013). Hanaa! Suomen vesihuolto – kehitys ja yhteiskunnallinen merkitys. Suomen Vesilaitosyhdistys.
- Klinge, Matti (1981). Työtä, ei sanoja – Duodecimin aatetaustaa. Teoksessa *Tusinasta tuhansiksi. Suomalainen Lääkäriseura Duodecim 1881–1981*. Toim. Esko Koivusalo & Tuula Kuusisalo & Lyly Teppo. Helsinki.
- Koivusalo, Esko & Kuusisalo, Tuula & Teppo, Lyly (toim.) (1981). Liitteet. Teoksessa *Tusinasta tuhansiksi. Suomalainen lääkärisseura Duodecim 1881–1981*. Helsinki.
- Koivusalo, Esko (1981). Kieli vedenjakajana. Teoksessa *Tusinasta tuhansiksi. Suomalainen lääkärisseura Duodecim 1881–1981*. Toim. Esko Koivusalo & Tuula Kuusisalo & Lyly Teppo. Helsinki.
- Kolbe, Laura (2009). Kaupunkitutkimuksen traditio – jatkuvuuksia ja murroksia Suomessa ja Skandinaviassa. Teoksessa *Maa, seutu, kulmakunta. Näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen*. Toim. Maria Lähteenmäki. Historiallinen Arkisto 129. Helsinki: SKS.
- Koskelainen, Liisa (2012). Kaupunkikuvan kulisseissa. Hämeenlinnan seudun historia kiinteistöalan näkökulmasta 1892–2012. Hämeenlinna: Kiinteistöliitto Kanta-Häme.
- Koskimies, Y. S. (1966). Hämeenlinnan kaupungin historia 1875–1944. Hämeenlinna: Karisto.
- Koskinen, Mika (1998). Kun kulkutauti saapui Tampereelle. Teoksessa *Ernomane vesitehras. Tampereen kaupungin vesilaitos 1835–1998*. Toim. Petri Juuti & Tapio Katko. Tampere: Tampereen kaupungin vesilaitos.
- Kuusanmäki, Jussi (1983). Kunnallisen kansanvallan kehitys ja kunnallishallinnon organisaatio 1875–1917. Teoksessa *Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun*. Päätoim. Päiviö Tommila. Suomen Kaupunkiliitto.
- Kuusanmäki, Jussi (1987). Helsingin kaupunginvaltuusto 1875–1918. Teoksessa *Helsingin kaupunginvaltuuston historia. Ensimmäinen osa 1875–1918*. Toim. Jussi Kuusanmäki & Juhani Piilonen. Helsingin kaupungin julkaisuja no 37. Helsinki: Helsingin kaupunki.
- Lampinen, Raimo (1989). Hämeenlinnan luonnon yleispiirteitä. Teoksessa *Hämeenlinna - meidän kaupunkimme*. Toim. Arto Pakkanen & Ilmari Lehmusvaara. Hämeenlinna: Hämeenlinnan Kirjakauppa Oy.

- Lindeqvist, K. O. (1926). Hämeenlinnan kaupungin historia II osa. Kaupungin historia Ruotsin vallan aikana. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.
- Lindeqvist, K. O. (1930). Hämeenlinnan kaupungin historia III osa. Hämeenlinnan kaupungin historia vuosina 1809–75. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.
- Lähteenmäki, Maria (2009). Uudistuva aluehistoria. Teoksessa *Maa, seutu, kulmakunta. Näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen*. Toim. Maria Lähteenmäki. Historiallinen Arkisto 128. Helsinki: SKS.
- Mickelsson, Rauli (2015). Suomen puolueet. Vapauden ajasta maailmantuskaan. Tampere: Vastapaino.
- Mikkeli, Heikki (2009). Aluetutkimuksen Euroopat. Teoksessa *Maa, seutu, kulmakunta. Näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen*. Toim. Maria Lähteenmäki. Historiallinen Arkisto 129. Helsinki: SKS.
- Niemi, Juhani (2000). Johdatus Arvi. A. Kariston päiväkirjoihin. Teoksessa *Punaista ja mustaa. Arvi A. Kariston päiväkirjamerkintöjä*. Toim. Juhani Niemi. Hämeenlinna: Karisto.
- Niemi, Juhani (2003). Pilvenpiirtäjässä, maan kamaralla. Hämeen Sanomien vaihteita 125 vuotta. Hämeenlinna: Karisto.
- Nygård, Toivo (1987). Poliittisten vastakohtaisuuksien jyrkentyminen sanomalehdistössä. Teoksessa *Suomen lehdistön historia 2. Sanomalehdistö suurlakosta talvisotaan*. Päätoim. Päiviö Tommila. Kuopio: Kustannuskiila Oy.
- Nyström, Samu (2009). Modernin urbaanin alueen kriisi, Helsinki 1914–1918. Teoksessa *Maa, seutu, kulmakunta. Näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen*. Toimittanut Maria Lähteenmäki. Historiallinen Arkisto 129. Helsinki: SKS.
- Ollila, Anne (1995). Mitä mikrohistoria on? Teoksessa *Rakkautta, ihanteita ja todellisuutta. Retkiä suomalaiseen mikrohistoriaan*. Toim. Katriina Mäkinen & Leena Rossi. Turun yliopiston täydennyskoulutuskeskuksen julkaisuja A:42. Turku: Turun yliopiston täydennyskoulutuskeskus.
- Palmunen, Einar (1975). Hämeenlinnan Terveystieteiden lautakunta 75-vuotias. Hämeenlinna: Hämeenlinnan Terveystieteiden lautakunta.
- Palmunen, Einar (1972). Hämeenlinnan VPK:n ensimmäisiltä vuosikymmeniltä. *Hämeenlinna. Hämeenlinna-Seuran julkaisu N:o XXII*.
- Palmunen, Einar (1978). Vanhaa Hämeenlinnaa kuvina. Hämeenlinna: Hämeenlinna Seura.
- Peltonen, Matti (1999). Mikrohistoriasta. Helsinki: Gaudeamus.
- Peltonen, Matti (2010). Voisiko paikallishistorian käsittää toisin? Kylätutkimus, muistitieto ja uusi mikrohistoria. Teoksessa *Kaikella on paikkansa. Uuden paikallishistorian suuntaviivoja*. Toim. Pekka Ahtiainen & Jukka Tervonen & Kari Teräs. Tampere: Vastapaino.

Pöyhönen, Jaakko (1992). Voimaa koneisiin, valoa kaduille ja asuntoihin. Teoksessa *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917. Osa 3.* Historiallinen Arkisto 99:3. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura – Helsingin kaupungin tietokeskuksen Tutkimuksia 1992:5:3. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.

Pöysä, Jyrki (2015). Lähiluvun tieto. Näkökulmia kirjoitetun muistelukerronnan tutkimukseen. Kultaneito XVII. Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.

Rasila, Viljo (1982). Ensimmäinen teollistumiskausi. Teoksessa *Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi.* Toim. Jorma Ahvenainen & Erkki Pihkala & Viljo Rasila. Helsinki: Tammi.

Rasila, Viljo (1983). Kaupunkien sosiaalipolitiikka ja terveydenhoito 1875–1917. Teoksessa *Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 1870-luvulta autonomian ajan loppuun.* Päätoim. Päiviö Tommila. Suomen Kaupunkiliitto.

Rein, Gabriel (1951). Kunnalliselämä. Teoksessa *Helsingin kaupungin historia III osa, jälkimmäinen nide. Ajanjakso 1809–1875.* Helsinki.

Saarenheimo, Eero (1981). Ne kaksitoista ja erittäinkin se yksi. Tarinaa Duodecimin perustajista ja heidän ajastaan. Teoksessa *Tusinasta tuhansiksi. Suomalainen Lääkäri-seura Duodecim 1881–1981.* Toim. Esko Koivusalo & Tuula Kuusisalo & Lyly Teppo. Helsinki.

Saari, V.E. (1988). Katajana kalliolla. Hämeenlinnan Työväenyhdistys 1888–1988. Hämeenlinna: Hämeenlinnan Työväenyhdistys.

Saarinen, Juhani (1972). Porin historia III. 1809–1936. Pori: Porin kaupunki.

Salokangas, Raimo (1982). Sanomalehdistön puoluesidonnaisuus autonomian ajan lopun Suomessa. Teoksessa *Historian päivät 1979.* Historiallinen Arkisto 77. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.

Salokannel, Akseli (1964). Vanhaa Hämeenlinnaa. Hämeenlinna: Karisto.

Teerijoki, Ilkka (2014). Hämeenlinnan historia ensimmäisestä maailmansodasta 2000-luvulle. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.

Tommila, Päiviö (1988). Tutkimussuunnitelma ja sen toteuttaminen. Teoksessa *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905.* Päätoim. Päiviö Tommila. Kuopio: Kustannuskiila Oy.

Tommila, Päiviö (1996). Sosiaalhistorian uranuurtaja. Gunnar Suolahti (1876–1933). Teoksessa *Kansallisgalleria. Suuret suomalaiset. Nuori Tasavalta (1920–45).* Päätoim. Allen Tiitta. Weilin+Göös.

Turpeinen, Oiva (1986). Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868. Historiallisia tutkimuksia 136. Helsinki: SHS.

Vahtikari, Tanja & Hannikainen, Matti O. & Nyström, Samu (2019). Kaupunkihistoria. Monet menneisyydet, uudet tulkinnat. *Historiallinen Aikakauskirja 2/2019.*

Vuorinen, Heikki S. (2006). Tautinen Suomi 1857–1865. Tampere: Tampere University Press.

Ärkäs, Kauko & Juuti, Petri & Katko, Tapio (2003). Luonnollisesti vettä: Kangasalan vesilaitos 1952 – 2002. Kangasala: Kangasalan vesilaitos.

Internet

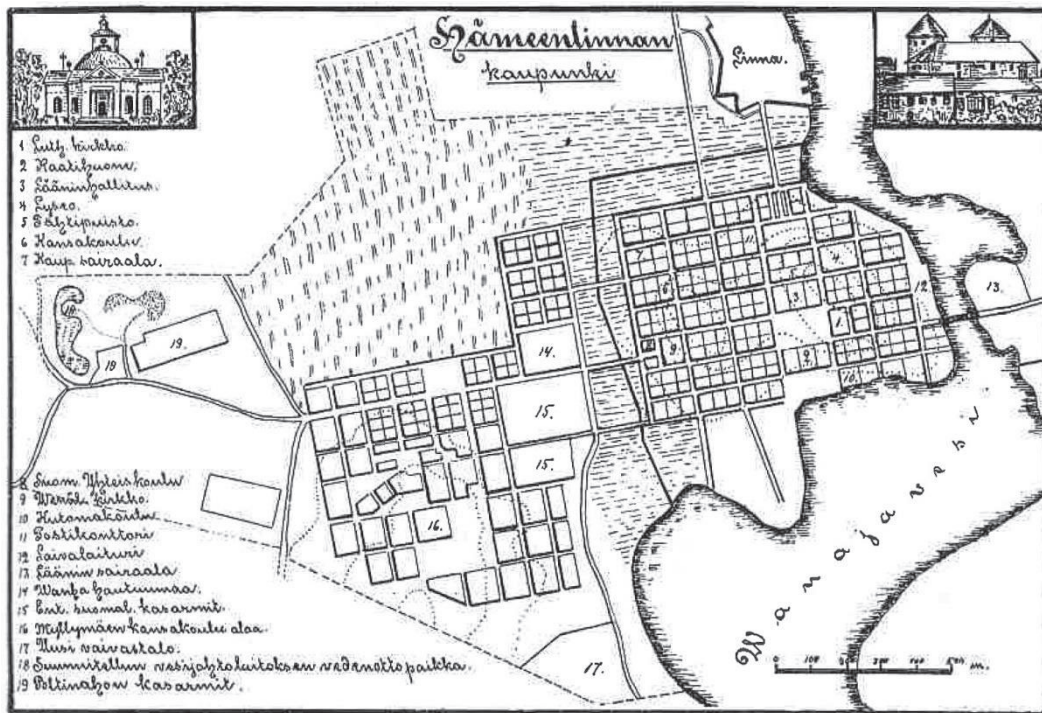
Suomen Pankin rahamuseo: <https://apps.rahamuseo.fi/rahanarvonlaskin#FIN>, luettu 28.3.2020

Tilastokeskus: <https://www.stat.fi/org/tilastokeskus/inflaatio.html>, luettu 28.3.2020.

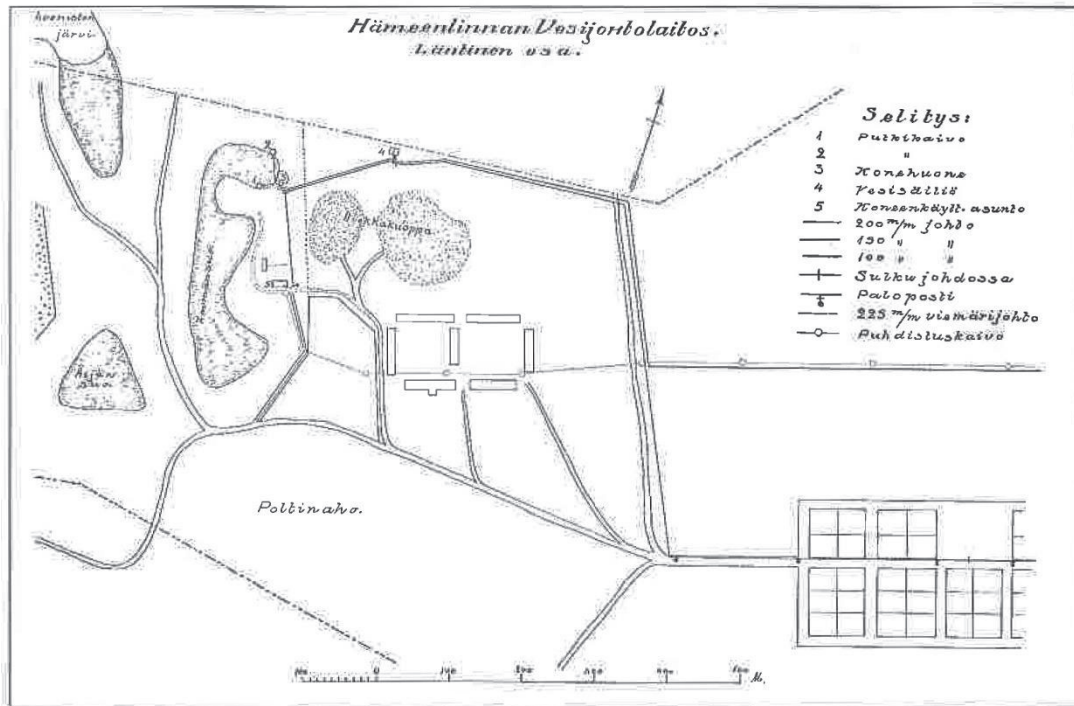
Kuvaliitteet

Kuva 1. Hämeenlinna kirkon tornista torin yli länteenpäin kuvattuna talvella joskus 1890-luvulla. Kuva on otettu viimeistään talvella 1897, sillä ortodoksista varuskuntakirkkoa alettiin rakentaa syksyllä 1897, eikä työmaata saati valmista kirkkoa vielä näy. Kuvasta käy selville kuinka tiheästi varsinaisen keskustan alue Niementaustanmäellä oli rakennettu. Takana vasemmalla näkyy harvemmin, osittain ilman asemakaavaa rakennettu Myllymäki, alempien sosiaaliluokkien asuttama työläiskaupunginosa. Myllymäki liitettiin viemäriverkostoon jo vuonna 1910, mutta vesijohtoa myllymäkeläiset saivat odottaa vuoteen 1930 saakka. Myllymäen etualalla nähdään Suomenkasarmien puisia rakennuksia. Niiden ja keskustan välissä oli upottava suo, jonka yli pitkittäissuunnassa nykyään kulkee Helsinki-Tampere moottoritie. Yläreunassa kuvan oikealla laidalla näkyy rakentamaton Kaurialan alue, joka kuului Hämeenlinnan maalaiskuntaan. Ahveniston harjualue, jonne vesijohtolaitoksen vedenottoalue vuonna 1910 sijoitettiin, häämöttää havupuiden peittämänä keskellä horisonttia. Se kuului luonnollisesti kaupungille. Hämeenlinnan kaupunginmuseon kokoelmat.

Kuva 2. Kaupunginlääkäri Viktor Mannerin vuonna 1909 laatima kartta Hämeenlinnasta ja suunnitellusta vesijohtolaitoksen vedenotto paikasta Ämmänsuon reunalla (nro 18). Kuvasta näkyy hyvin, kuinka keskustan alue oli soiden ja Vanajaveden saartama mäki. Keskustaa ympäröivät suot on merkitty karttaan katkoviiivoituksella. Viemärlaitoksen ulostuloaukkoja oli kaksi ja ne molemmat laskivat jätevedet puhdistamattomina Vanajaveteen aivan keskustan kohdalla, sen koillisrannalla. Juuti & Rajala & Katko 2000, 19.

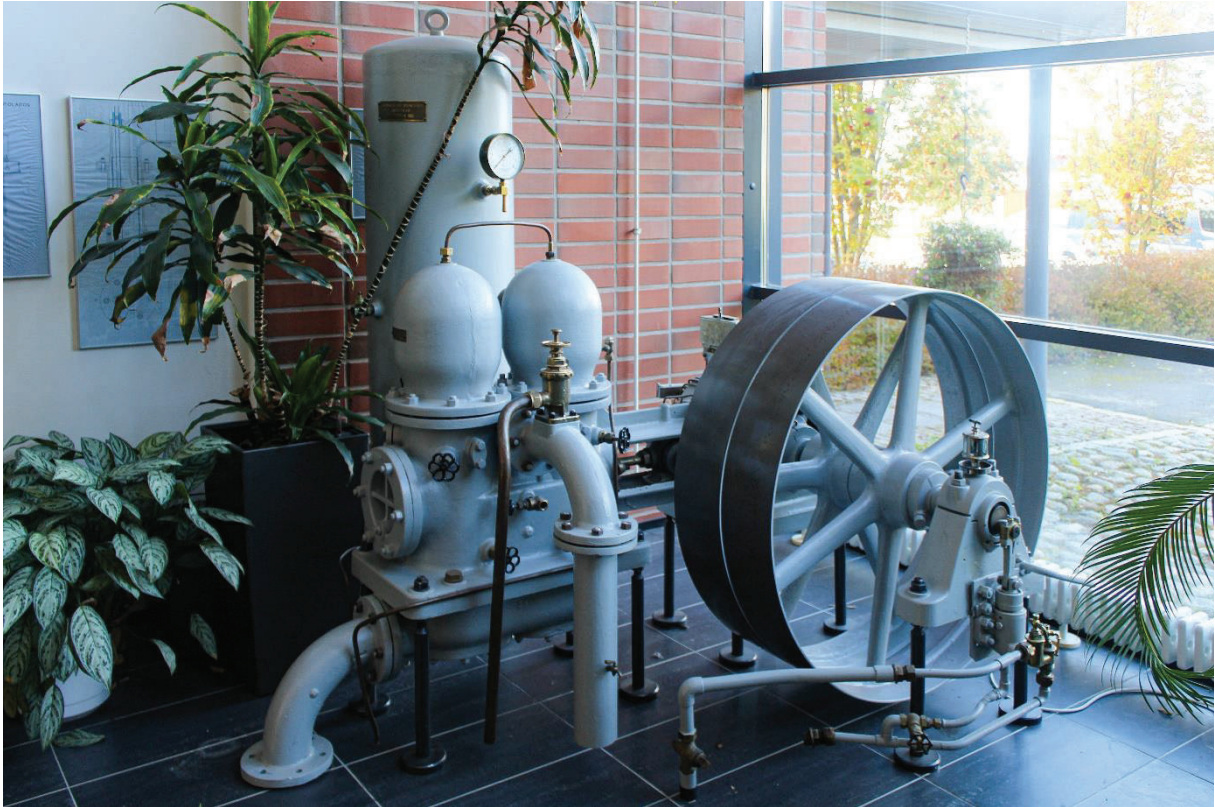
Kuva 3. Hämeenlinnan vesijohtolaitoksen asemapiirros vuodelta 1910. Siitä käy hyvin ilmi laitoksen toimintaperiaate. Varsinainen vedenottoaika oli Ämmänsuon alla, sen reunalle porattiin kaksi putkikaivoa (numerot 1 ja 2), joista vesi koneellisesti pumpattiin (konehuone nro 3) vesisäiliöön (nro 4). Sieltä vesi virtasi omalla paineellaan kahta runkoputkea pitkin kaupunkiin. Suunnilleen karttaan merkittyjen kasarmirakennusten kohdalla runkoputket erkanivat. Vedenottoalueen rakennuksiin kuului myös koneenkäyttäjän puinen työsuhteasunto ulkorakennuksineen (nro 5), joka syksyllä 2019 oli yhä pystyssä. Kaupungin raja on merkitty katkoviivalla. Varsinainen vedenottoalue sijaitsi syvässä harjusupassa. Sen erottaa jyrkkä moreeniharju toisesta, kymmeniä metrejä syvästä supasta, jonka pohjalle Ahvenistonjärvi on syntynyt. Korkeuserot eivät käy ilmi asemapiirustuksesta. Juuti & Rajala & Katko 2000, 43.

Kuva 4. Hämeenlinnan vesijohtolaitoksen vuonna 1910 valmistunut kaksikerroksinen konehuone. Sen on ilmeisesti suunnitellut rakennusmestari Otto Tolonen. Rakennus oli pystyssä vielä syksyllä 2019. Etualalla oikealla näkyy toisen porakaivon yläosa. Kuvasta käy hyvin ilmi vedenottoalueen pinnanmuodostus. Hämeenlinnan kaupunginmuseon kokoelmat.

Kuva 5. Vuonna 1910 valmistunut betoninen vesisäiliö vuonna 1934. Riittävän vedenpaineen turvaamiseksi säiliötä ei kaivettu maahan, vaan se peitettiin soralla. Insinööri Jalmari Castrénin suunnittelema kaksiosainen vesisäiliö oli aikanaan hyvin edistyksellinen, siinä oli jopa sähköinen vedenkorkeuden osoittaja, jonka mittaristo oli asennettu sekä konehuoneeseen että koneenkäyttäjän asuntoon. Hämeenlinnan kaupunginmuseon kokoelmat.

Kuva 6. Toinen *Ludvigsbergin* konepajalta Tukholmasta tilatuista pumppukoneistoista, jotka aloittivat toimintansa vuonna 1910. Imukaasumoottorit, joita kuvassa ei näy, toimitti brittiläinen *The Keighley Gas and Oil Engine C:o*. Taustalla palmun takana kehystettyinä putkikaivojen alkuperäiset rakennuspiirustukset. Hämeenlinnan Seudun Vesi Oy:n pääkonttorin vastaanottoaula, Hämeenlinna. Kuva: Mikko Salo.

Kuva 7. Vesijohto- ja likaviemäriputken kaivanto on saavuttanut syksyllä 1910 Ison torin (nykyinen Hämeenlinnan tori), tarkemmin sanottuna Läntisen Linnankadun (nykyinen Sibeliuksenkatu). Etualalla kaksi 125 mm:n Mannesmann-vesiputkea. Taustalla näkyvä vaalea kivrakennus on maaherran residenssi, sittemmin lääninhallitus. Sen viereiselle tyhjälle tontille rakennetaan Rytkösen kirjakauppaa. Hämeenlinnan kaupunginmuseon kokoelmat.